

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Jurij Kusmenko
Sven Lange (Hrsg.)

Nordiska språk
-synkront och diakront

Nordiska språk - synkront och diakront

Föredrag från det 3:e studentkollokviet
i nordisk språkvetenskap
Berlin, 20 - 22 november 1998

Herausgegeben von
Jurij Kusmenko und Sven Lange

Berlin 1999

INHALT

Jurij Kusmenko/ Sven Lange	VORWORT	5
Sven Lange (Stockholm)	TEXTANALYS MED HJÄLP AV DATORN. EN LEXIKOGRAFISK METOD FÖR TEXTTOLKNING OCH FRÄMMANDESPRÅKSUNDERVISNING	7
Kristina Kotcheva (Berlin)	NUSVENSKA KONJUNKTIONER OCH DERAS UTVECKLING	20
Gunilla Serin (Stockholm)	DÄRFÖR DOG ORDEN - RESULTAT AV EN UNDERSÖKNING AV 41 HÖGTYSKA LÅNORDS DÖD	28
Albena Beltschewa (Berlin)	»WERDEN + INF.« OCH »KOMMER ATT + INF.« EN SPRÅKHISTORISK EXKURS I FUTURUMFORMERNAS UTVECKLING I SVENSKA OCH TYSKA	36
Kristina Danielsson (Stockholm)	HUR KAN OBSERVATIONER AV HÖGLÄSNING UTNYTTJAS SPRÅKVETENSKAPLIGT?	45
Charlotta Brylla (Stockholm)	BEGREPPET NYCKELORD I DEN LINGVISTISKA TRADITIONEN	54
Michael Rießler (Berlin)	OM DEN BESTÄMDA SLUTARTIKELNS TYPOLOGI	59
Rune Palm (Stockholm)	VARIATIONEN I BÖNESVITEN »FEMTON BÖNER TILL KRISTI PINA«	67
Irina Enders (Berlin)	THE SUPRASYNCTACTIC UNIT AS A TEXT UNIT IN OLD ICELANDIC SAGA	77
Inga Larsson (Stockholm)	BLYVÅG - DET GÄCKANDE INSTRUMENTET. OM SVÅRIGHETEN ATT FINNA EN BETYDELSE OCH FASTSTÄLLA EN »DÖDSORSAK«	91
Gisela Gurr (Berlin)	NATIONALEKONOMI PÅ SVENSKA? PRELIMINÄR DISPOSITION AV EN MAGISTERUPPSATS	101
Jurij Kusmenko (Berlin)	UTVECKLINGEN AV DET SEMANTISKA GENUSSYSTEMET I DE VÄSTTYSKA DIALEKTERNA	104

Vorwort

In diesem Band sind die Vorträge der TeilnehmerInnen des dritten studentischen Kolloquiums zur nordischen Sprachwissenschaft versammelt, das vom 20. – 22. November 1998 in Berlin stattfand. Dieses Kolloquium setzt die Zusammenarbeit zwischen dem Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität und dem Institut für nordische Sprachen der Universität Stockholm fort, die im Rahmen des Partnerschaftsvertrages zwischen unseren Universitäten möglich wurde.

Die Zusammenarbeit begann im Juni 1996, als in Berlin das erste studentische Kolloquium mit dem Thema "Nordische Sprachgeschichte" stattfand. Das zweite Kolloquium in Stockholm im November 1997 beschäftigte sich mit dem Thema "Worttod". Die Vorträge beider Tagungen wurden in der Reihe "Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts" (Heft 7 "Nordisk språkhistoria". Berlin, 1996 und Heft 14 "Historisk lexikologi. Orddöd." Berlin, 1998) publiziert. Das dritte Kolloquium, dessen Vorträge in diesem Heft veröffentlicht sind, hatte kein spezielles Thema, vielmehr wurden verschiedene Probleme der synchronen und diachronen skandinavistischen Sprachwissenschaft behandelt, wobei die Teilnehmenden die Gelegenheit hatten, die Ergebnisse ihrer speziellen Forschungsarbeiten und -vorhaben vorzustellen. Es nahmen die Studierenden Albena Beltchewa, Gisela Gurr, Inga Larsson, Michael Rießler, Gunilla Serin, die Doktorandinnen Charlotta Brylla, Kristina Danielsson, Irina Enders, und die DozentInnen Kristina Kotcheva, Jurij Kusmenko, Sven Lange und Rune Palm von beiden Universitäten teil.

Durch die drei Kolloquien sind gute wissenschaftliche und auch persönliche Kontakte entstanden, von denen sowohl die Studierenden als auch die DozentInnen in Forschung und Lehre profitieren.

Jurij Kusmenko, Sven Lange
Berlin, Stockholm

TEXTANALYS MED HJÄLP AV DATORN. EN LEXIKOGRAFISK METOD FÖR TEXTTOLKNING OCH FRÄMMANDESPRÅKSUNDERVISNING

Inledning

Textanalysen har revolutionerats i och med datorernas ankomst alltsedan John W. Ellisons datorstödda konkordans av Bibeln färdigställdes 1957. Ett antal litterära tillämpningar, konkordanser, stilstudier, författarbestämningar och textgranskningar och textjämförelser har sedan dess sett dagens ljus (Oakman, 1980). Forskningsdisciplinen "computational stylistics" myntades 1964 av pionjärerna Sally och Walter Sedelow (Oakman, 1980, 139). I undersökningar inom ämnet brukar man kvantifiera ett antal lexikala eller syntaktiska drag för att därefter applicera statistiska metoder för att testa och validera resultatens signifikans (Oakman, 1980, 140). Undersökningarna kan gälla såväl form som innehåll eller bådadera. Nu kan var och en hämta texter från Internet eller helt enkelt scanna in dem i sin egen persondator och lägga in dem i ett ordbehandlingsprogram, skärskåda och genomlysa dem med diverse hjälpprogram m. m., m. m. Jag ska i den här artikeln slå ett slag för persondatorn och hävda dess användbarhet inte bara forskningsmässigt utan även i det pedagogiska utnyttjandet av texter, i synnerhet skönlitterära.

När det gäller den skönlitterära texten har språkvetaren av hävd hållit sig till att fixera stilen på basis av de språkliga strukturerna medan litteraturvetaren dväljts i de högre rymderna och ägnat sig åt uttydningen eller tolkningen av texten. Denna tolkning har varit mer eller mindre löst förankrad i texten. Jag vill ge förslag på hur vi kan använda de nya möjligheterna till att fördjupa vår tolkning av en text och förankra den bättre i själva texten men också hur vi eventuellt kan underlätta, effektivisera och förbättra vår språkundervisning i främmande språk.

Jag ska tillämpa ett antal datorstödda, snarast lexikografiska metoder på två romaner, en äldre, *Doktor Glas* (= DG) av Hjalmar Söderberg, som utkom år 1905 och en yngre, *Privatliv* (= P) av Helena Helsing som utkom 1989.

Metoderna utgår från förutsättningen att form och innehåll kommer till uttryck i vad vi i regel kallar för **stil** och bygger i hög grad på tanken att **ordet** är den pålitligaste av alla språkliga enheter och att det som faktiskt står i texten är primärt för dess uttolkning.

Texterna

De två romanerna har en hel del likheter. De är båda relativt korta. (DG 181 sidor, P 139 sidor i mina utgåvor). De är båda skrivna i jag-form. DG som en ren dagbok, P mer dagboksliknande. Båda handlar om enstöringar. I Söderbergs roman en namngiven man: Tyko Gabriel Glas. I Helsing's bok en namnlös flicka. Handlingen utspelar sig i båda i Stockholm. Årstiden är sommar.

Båda författarna skriver enkla meningar. Men därmed upphör likheterna. P har ett

enkelt språk medan DG har ett **skenbart** enkelt språk. Enkelheten emanerar ur helt olika källor. Den parataktiska stilen i DG med en snittlängd på 13,4 per grafisk mening hade sin motsvarighet fram för allt i dåtidens tidningskåserier. Den skönlitterära prosan redovisade i regel betydligt högre siffror. Den parataktiska stilen med korta meningar med få bisatser, många punkter och få kommatecken som vi möter hos Helsing har däremot sin samtida motsvarighet i populärkulturen, mediaspråket, nyhetsrapportering på radio, speakertexter, reklamsloganer, veckotidningsnoveller, seriepratbubblor, tvåloperor, informationsbroschyrer, TV:s förenklade påannonser.

Enkelhet således i båda fallen men med helt olika förtecken. DG har en påtaglig tidsanda med flera anspelningar på riktiga händelser och politiska affärer i tiden (Dreyfusaffären). Ingenting av det i P.

I DG diskuteras tidens stora frågor (abortfrågan, frågan dödshjälp, självmord, skilsmässa, kyrkans moral, den fria viljan). I P inget av detta.

I DG möter vi ett själslandskap (årstiderna, regn, storm, moln, färger). Ej så i P. I DG blir händelser och personer förstärkta och belysta av parallellhandling (döda, sjuka patienter o. s. v.). Ej så i P.

DG är full av kontraster: födelse och liv ställs mot död och mord, dröm ställs mot verklighet, vetenskap mot religion, kärlek och skönhet mot äckel och djuriskhet, idealism mot materialism, ljus mot mörker, värme mot kyla, vetenskap mot tro. Visst förekommer kontraster i P (ensamhet - gemenskap) men inte alls i samma omfattning och lika konsekvent och genomfört.

I DG vimlar det av allusioner, många helt explicita, andra mer fördolda: religiösa (Luther, Delila, namnen Gregorius och Helga), filosofiska (darwinism, Demostenes, Fenelon, Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Seneca, Sokrates), vetenskapliga (Darwin, Pascal, psykiatri), litterära (Andersen, Baudelaire, Bellman, Bunyan, Goethe, Heidenstam, Hallström, Holberg, Ibsen, Shakespeare, Margot av Navarra, Maupassant, Dostojevskij, Rydberg, Strindberg, Zola, Sofokles), till bildkonst (Böcklin, dekadens) och musik (Ambrosius, Chopin, Händel, Wagner). I P är allusionerna sparsamma, i stort sett förekommer bara en enda, den till John Lennon och Yoko Ono.

I DG får vissa ord och föreställningar närmast en symbolisk dimension. De fungerar och etablerar sig både på ett bokstavligt och ett överfört semantiskt plan: doktorn, läkaren som normalt ska ge liv tar liv, läkarmottagningen en symbol för livet självt, en plats för födelse och död, ett ur utan visare, en klocka som går sönder vid mordet, kyrkklockor som ringer, en puckerlyggig urmakare, giftpiller som läggs i klockboetten, en fjärl som angrips av en spindel o. s. v.

Denna typ av symboler har vi inte i P även om det naturligtvis existerar ord och uttryck som står för något mera än de synes göra. Ta t. ex. följande passage:

I min garderob hänger tajta jeans och sedesam flanell. Blusar av bomullsspets delar galge med svart läder. Och röd manchester med blå gabardin. I min garderob har jag en plyschoverall i mossgrönt och en japansk sidenkimono. Jag har en stretchkjol med slits, en tweeddräkt och ett tennisracket. Dessutom hänger där ett par snickarbyxor och ett

förkläde. I skostället trängs loafers med gymnastiskor, gummistövlar och sandaletter. Skära högklackade pumps samsas med fotriktiga promenad- och cykelskor. Jag har ett par kinaskor också, och tofflor i skinn. Fast inte hjälper det. Endast vid ett tillfälle har det fungerat: På stråket. En bil saktade in och föraren vinkade mig till sig. "Har du lust?" undrade han nonchalant. "Nej!" svarade jag lyckligt. "Nej, verkligen inte!"

Här är det inte fråga om symboler utan snarare ett slags konkretion av livshållningar och attityder (tuffhet, sexighet, ömsinnet o. s. v.).

Naturligtvis skiljer sig den stilistiska spännvidden åtskilligt åt i de båda böckerna liksom det idémässiga innehållet och den psykologiska komplexiteten. Helsing bok är tämligen stilistisk enhetlig (en rapp, galghumoristisk, ofta (själv)ironisk realistisk stil fylld med fyndiga iakttagelser). Söderbergs *Glas* är stilistiskt mångfasetterad, realistisk men också prosalyrisk, naturalistiskt men också romantisk, symbolistisk och musikalisk.

Metod

Jag har bearbetat med hjälp av programmet TSSA (Text Segmentation and Sorting), som gör följande:

- en .log-fil, med en del statistik rörande texten.
- en .ini-fil, d. v. s. en initialalfabetisk ordlista.
- en .occ-fil, d. v. s. en kronologiskt numrerad lista av orden.
- en .fre-fil, d. v. s. en frekvensordlista.
- en .fin-fil, d. v. s. en finalalfabetisk ordlista.
- en .con-fil, d. v. s. en konkordans.

Resultat

DG består av totalt 226 698 "characters, including blanks". 41 072 olika graford (tokens) i boken representeras av 6393 typord, vilket ger ett type/token ratio på 0,156, vilket antyder en ganska låg ordvariation. P består av 113 518 characters, 18 919 graford och 4 234 typord. Type/token är 0,224, något högre än DG således.

Typ/belägg-måttet måste tas med en nypa salt. Måttet är känsligt för längd. Vi kan inte omedelbart dra slutsatsen att P har en större grafordsvariation än DG. Vi måste därför räkna på samma ordantal. Om vi exempelvis räknar på de tusen första orden i respektive roman kan vi konstatera att romanerna i stället har nästan exakt samma variationsmått: 0,484 (DG) och 0,482 (P).

Plus- och minusord

Författare favoriserar vissa ord. Plusord (= favoritord) är sådana ord som har högre genomsnittlig frekvens än den genomsnittliga frekvensen i ett stort material. Plusordsmetoden har använts av flera forskare bl. a. Austin, Ellegård m. fl. (Oakman, 1980).

Ordet *jag* är ett plusord i båda romanerna. Ordet *jag* tillsammans med *mig*, *min/mitt* är inte sällan de mest frekventa orden i poesi. Så t. ex. hos Emily Dickinson där I 1682, *my* 755 och *me* 616 är plusord (Oakman, 1980, 76).

Ordfrekvens och textmassa

F. W. Käding kunde i en ordförrädsstudie "Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache" (1897-98) baserad på 11 miljoner ord visa att de 15 vanligaste orden stod för 25% av textmassan, de 66 vanligaste för 50% och de 320 för 72% (se Malmberg, 1970, 247). Med 300 ord täcker man således 3 fjärdedelar av en text. Något liknande ser vi i våra två romaner. De 15 vanligaste orden står i båda böckerna för c:a 30 % av textmassan. De 66 vanligaste orden står i båda böckerna för c:a 50 % av textmassan o. s. v. Kädings resultat står sig.

Frekvens och innehåll

Orden *jag*, *och*, *det*, *att*, *i* är de mest frekventa orden i båda böckerna med samma rangplats. *En*, *på*, *som*, kommer därefter i båda romanerna på lika olika rangplaster.

Men när börjar texter visa sitt specifika innehåll? När börjar ämnet, innehållet, tematiken visa sig i frekvenslistorna? Ett belysning av frågan kan vi få om vi räknar graforden och därefter bortfiltrerar funktionsorden. I DG börjar innehållsorden uppträda f. o. m. frekvensband 82: *Markel*, *Gregorius*, *prästen*, *gammal* o. s. v.

I det här sammanhanget kan vi tillfoga anmärkningen att datorstödda författarbemärkningar brukar vara inriktade på formorden. Innehållsorden däremot är föga utnyttjade i såna sammanhang. De är inte så bra som författarskapsdiskriminatorer eftersom de som Oakman framhåller "relate to the meaning of the document instead of the stylistic habits of the writer" (Oakman, 1980, 150). Inom datastilistiken har det emellertid sedan länge funnits en önskan om att kunna låta maskinen läsa en text och därefter producera en objektiv, vetenskaplig listning av dess teman.

Precis som i en del frekvensberäknad poesi är allmänna naturliga glosor som *natten*, *solen* bland de mer frekventa och ord som konnoterar den religiösa sfären som *Gud* i DG (Oakman, 1980, 76). Orden *dö*, *Glas* och *Gud* är lika frekventa och fångar ganska bra in bokens innehåll. Glas spelar rollen av Gud.

I P börjar innehållsorden dyka upp f. o. m. frekvensband 53.

Låt oss bara konstatera så här långt att ordrepertoaren är ungefär densamma i de båda böckerna när det gäller de 20 vanligaste orden och att vi får en ganska bra inblick i böckernas tankevärldar genom att studera frekvenslistor. När vi sedan sätter in orden i s. k. begreppsklasser klarnar bilden ytterligare.

Graford med frekvensen 1 (ett)

Graford som i texterna endast uppträder en enda gång utgörs nästan undantagslöst av substantiv och verb. Några enstaka adjektiv och adverb förekommer också. Allmänna kännetecken på engångsbelägg är att de är långa (många sammansättningar), att de har hög grad av specifikation, att de är uttryck för hög grad av ordkreativitet hos författaren och att de har låg lexikaliseringsgrad (svårt eller omöjligt för studenten att slå upp dem i en ordbok). Ex på ord med låg lexikaliseringsgrad ur DG: *afrikahettan*, *ansiktsslupus*, *antidreyfusistisk*, *apgossen*, *apkäkar*, *applådsalvor*, *arbetsåkdon*, *augzburgiska*, *badsejournen*, *blomglaset*, *blygselkänsla*, *blygselrodnad* o. s. v. Ur P: *amatörnivå*, *baddräktsbekymmer*, *beteendejag*, *bioförslag*, *bomullsspets*, *brännbollar*, *bränneeffekt*, *bv-läge*, *cafémodell*, *champagnestinna*, *dagboksteorin*, *drömkanal* o. s. v.

Morfologi

Den finalalfabetiska filtypen passar självklart bäst för ordanalys av poesi där rimmen är av centralt intresse. Men den lämpar sig också bra för morfologisk analys, både av ordböjning och av ordbildning (suffix och efterled i sammansättning). Låt oss se på några fall: substantiv som slutar på pluraländelsen *-or* samt verb i förfluten tid (preteritum). Som lärare i främmande språk har man ju alltid ett behov av att veta i vilken utsträckning som texten svarar upp mot vad grammatiken lär ut och behandlar. En lärare kan behöva mäta textens "inlärningspotential" för en viss grammatisk kategori.

En läsare av DG kommer att möta 146 fall av substantiv på *-or* i DG mot 88 fall i P. Kategorins pedagogiska potential är dock högre i P (0,47 % av textmassan) än i DG (0,36 % av textmassan).

När det gäller kategorin förfluten tid klarar inte programmet att automatiskt ge oss alla ordformer. Hur som helst i P har vi 1355 fall av preteritum med *var* (som inte programmet klarar automatiskt) på första plats (274 fall) och därefter *skulle* (132), *hade* (119), *kunde* (60), *kände* (60), *tänkte* (31), *stod* (27) o. s. v. Det ger oss en värde på 7,16 (d. v. s. kategorin finns företrädd i 7,16 % av det totala antalet graford i texten).

Konkordans

En konkordans är ett alfabetiskt register av varje i texten förekommande graford, citerat i kontext och med beläggstållet angivet. I en s. k. KWIC-konkordans (Key Word In Context) får vi det indexerade ordet centrerat med omgivande ord till höger och vänster på varje rad. Sådana har gjorts för många klassiska texter (av t. ex. Scott Fitzgerald, Bernard Shaw m. fl.). KWIC-typen är särskilt lämpad för prosa.

Förut tog det flera år att göra en konkordans. Det tog exempelvis Ione Dodson Young tjugofem år att för hand göra en Byron-konkordans.

En konkordans är en veritabel guldgruva för iakttagelser. I konkordansen kan vi i detalj studera ordkombinationer, kollokationer, idiomatiska förbindelser, valensförhållanden i texten o. s. v. Den är ovärderlig som underlag för närläsning och tolkning av texten.

Begreppsklasser

Vad handlar då romanerna om, om vi bara ser till ordförrådet? En viss uppfattning fick vi genom att studera frekvenslistorna (s. k. content analysis). Ett steg till kan vi ta. Vi kan göra en semantisk analys av något slag. Eftersom jag här bara vill ta upp enkla och snabba metoder föreslår jag att vi strukturerar ordförrådet i Rogets begreppsklasser (1000 stycken). Jag vet att detta ingalunda är utan problem, men förfarandet har den klara fördelen att det förmår sammanföra ord till färre och "högre" enheter.

Det ger oss en möjlighet att se den begreppsmässiga ryggraden i texten och att se mönster och inte bara detaljer.

I det här fallet använder jag den svenska motsvarigheten till Roget's Thesaurus, nämligen Brings ordbok. Vi kan ta ordet *död* i DG (icke helt oviktigt i romanen) som exempel. Det bokförs hos Bring för följande begreppsklasser, där feststil utmärker begreppsklassens namn: TILLVARO, OVERKLIGHET, SLUT, AVSTANNANDE, FÖRSTÖRING, ORÖRLIGHET, UTTRÅDE, DÖD, LJUDLÖSHET, FÖRSVINNANDE, ONT. Jag följer emellertid inte ordboken slaviskt utan utnyttjar den mer som en vägvisare. Det är inte meningsfullt att trötta läsaren med någon total resultatredovisning men ganska tidigt i klassificeringen av DG växer ett antal centrala begreppsklasser fram (vissa har jag dock själv etiketterat). Jag ger ett handfull exempel på ord inom respektive begreppsklass BROTT (*brottslig, straff* o. s. v.), DÖD (*dö, död, döda, dödade, dödsattesten, dödsbädd, avlidna, förolyckades, liklukt, mord, mördar, gravar, obotligt, hjärtfelet, hjärtklappningen, ruttet, ruttna*, o. s. v.), DRÖM (*dröm, lyckodrom, mardröm* o. s. v.), FÄRG (*citrongul, smutsigula, blå, ljusblå, röd, rödflammiga, rödviolet, svartgråa, grått, askgrå, vita, marmorvit* o. s. v.), KYLA (*kylig, köldrysning, snö, kall, frusen, frossa*, o. s. v.), KYRKA (*avskedsmåltiden, barmhärtiga, befriaren, bibelspråk, bikt, biskop, böner, domkyrka, from, frälsning, Getsemane, Gregorius, Helga*, o. s. v.), LIV (*blomma, blommande, kvinnoblomma, kvinnoblomman*, o. s. v.), LJUS (*ljushav, ljuskretsen, ljuslägan, sommar, midsommar, sol, solen, solstrålarnas, blond, eldsken, månljuset, månsken* o. s. v.), MÖRKER (*mörk, mörkgrå, halvmörkret, kväll, kvällstysta, natt, nattduksbordet, natten, nattskymningen, midnatt, sommarnattsmörkret, nattvinden, månskymning, aftonpromenad* o. s. v.), REGN (*regndroppe, regnvädersdag, ösregn* o. s. v.), VÄRME (*gnista, flamma, sol, hetta, eld, eldsvåda, brandfärgat, brasan, brinner, bålet* o. s. v.).

Flera av begreppsklasserna bildar som synes kontraster.

Att låta maskinen göra det här jobbet (s. k. automatic content analysis), d. v. s. i det här fallet att låta maskinen göra en automatisk preliminär begreppsklass-klassificering är naturligtvis något jag strävar efter. Jag behöver då en algoritm som kan utföra följande steg: 1. matchning av textens ord med en thesaurus. Output dels en fil som listar de ord i texten som återfinns i thesaurusen och dels en förteckning av de ord som ej finns i thesaurusen. 2. överskrivning av begreppsklass-siffror för de ord som matchar. Output: fil med textens ord försedda med begreppsklassnummer. De problem som de icke-matchande orden vållar har jag än så länge inga synpunkter på.

Förlagor till sådana program och undersökningar finns. Så t. ex. har man innehållsanalyserat bl. a. Mark Twains *Huckleberry Finn*, Shakespeares *Hamlet*, Becketts *En attendant Godot*, Hemingways *The old man and the sea*, Joyces *Ulysses* samt sex katolska katekeser från 1500-talet. I den senare studien lyckades man klart skilja de olika katekesernas innehåll från varandra i fråga om auktoritär ton, förhållande till dogmata, inflytande från politiska och sociala omgivningsfaktorer (Oakman, 1980, 151). Ytterligare en rad innehållsstudier kunde anföras.

Begreppsklass-klassificeringen ger en grov, preinterpretativ uppfattning av boken. Den avkastar i själva verket ett antal tolkningshypoteser om texten som kan bekräftas eller falsifieras senare, när boken realläst och tolkas. Sjävfallet är det åtskilligt som inte kommer med, som t. ex. en läsares självklara summeringar och inferenser av vissa textställen. Ett lexikaliserat nedslag för den död som ordet *abort* innebär saknas t. ex. i DG, där företeelsen kringgås med omskrivningar. Intressant är dock att notera att begreppsklasserna kan ge vad man skulle kunna kalla för ett slags associativa nätverk. DÖD leder tanken till KYLA. DÖD leder också tanken till den vita färgen, men också till SÖMN. Vi kan således utan att det känns alltför långsökt bygga upp ett nätverk av begreppsklasserna DÖD, KYLA, VIT, SÖMN, KYRKA och MÖRKER. I steg två kan nätverksbygget förbättras. Då kan vi se att även VÄRME och KÄRLEK kan associativt relateras (tydligt i kapitlet 23 juni där Glas berättar om sin ungdomsförälskelse och första erotiska upplevelse).

De viktigaste begreppsklasserna för P tycker jag är följande: FÖDA (*apelsin-, apelsinmarmelad, avokadokärna, baguettebitar, baka, bakade, bregott, brysselkex, brödet, brödkorgen, brödrosten, chablissås* o. s. v.), BOSTAD (*bostadsbristen, hissen, lägenheten, trappan, yttertröskeln, badrummet, badrumsskåpet, dörmatta, garderoben, golvplankornas, hallen, kakelugnen, kylskåpet, köksbordet, skafferi, sovrummet, säkerhetskedjor, telefon, toaletten* o. s. v.), KLÄDER (*baddräkt, blusar, cykelskor, frottésockor, gabardin, gymnastikskor, höglackade, kinaskor, madrassbyxor, pumps, sandaletter, sidenkimono, snickarbyxor, tweeddräkt* o. s. v.), KROPP (*andedräkt, finniga, frisy, frisörer, fötter, haka, huden, hårbotten, linserna, läppar, mage, munnen, näsar, parfym, peelingkrämer, pek-fingernagel, pormaskbelupen, tjockmagad* o. s. v.), MÄNNISKOR (*speciellt granne och vän*), KONTAKT (*telefonluren, telefonsignal, telepati* o. s. v.) Vidare STAD, TID, ENSAMHET, KÄRLEK, BREV, DAGBOK, SINNESTILLSTÅND, KORTSPEL och FÄRG.

Även här kan vi relatera våra begreppsklasser till varandra: KROPP med KLÄDER, KÄRLEK med KONTAKT och BREV, ENSAMHET med DAGBOK och KORTSPEL o. s. v.

Kort resumé

När det gäller DG vet vi naturligtvis att det förekommer en mängd personer i texten: *Glas, Gregorius, Helga, Alice*, o. s. v. och vi vet också exakt var och hur många gånger de omnämns. Otaliga filosofiska, konsthistoriska, litterära, musikaliska, politiska, religiösa och vetenskapliga namn och begrepp har också passerat revy på våra listor: *darwinismen, cyrenaiker, Demostenes, Schopenhauer, Böcklins, dekadens, Baudelaire* m. fl. m. fl. Vi vet också att DG är en framställning som i väsentliga delar kretsar kring DÖD, KYLA, VIT, SÖMN, KYRKA, MÖRKER o. s. v. (utöver allt vad vi inte tagit upp här). Vidare vet vi att orden är relativt korta och vi har genom våra ordlistor redan innan vi behövt läsa boken kunna ta pulsen på dess ordkreativitet. I DG kan vi konstatera att Söderberg producerar en hel del sammansättningar just inom de mest centrala begreppsklasserna. Flera av dessa kan vi inte hitta i ordböcker, inte ens i SAOB: *afrikahetta, bod-donjuan, flickförtjusningen, frälsningskrokan, handelsjudar, idiotförtrytelse, konfirmationssvärmeri, kvinnoblomma, lyckopannkaka, lördagsaftontofall, pilskarp, puckelryggsleende*.

Realtidsläsning och pedagogiskt protokoll av texten

Till tänderna rustade med alla statistiska upplysningar, initialalfabetiska listor, frekvenslistor, konkordanser, begreppsklassificeringar, m. m. går vi över till steg två, som naturligtvis innebär en fördjupning och en prövning av iakttagelserna och förhypsningarna från det första steget (alla våra filer). I steg två gör vi ett s. k. pedagogiskt protokoll av texten. Det ger oss en möjlighet att förstå på vilket sätt den begreppsvärld som vi tagit fram i steg ett å ena sidan lineariseras av författaren och å andra sidan byggs upp av läsaren, medvetet eller omedvetet i realtidsläsningen. Nedan följer protokollen för respektive roman med originaltexterna i fet stil avbruten på strategiska ställen av mina kommentarer och med utsnitt ur konkordansen.

»Doktor Glas«

12 juni Bokens första tidsangivelse. Den sista är den 7 oktober skall det visa sig. Romantiden sträcker sig alltså över sommaren och en bit in på hösten. Årets fyra första månader nämns överhuvudtaget inte. När Glas tänker tillbaka är det på sin barndom och ungdom. Den närmast förflutna tiden är ointressant. **Jag** (Aha! en dagboks- och jag-roman! Ordet *jag* är bokens allra vanligaste med sina 1811 förekomster enligt FREKVENSLISTAN. **har aldrig sett en sådan sommar**. *Sommar* är ett viktigt ord! Det kommer tidigt i boken och kontrasteras senare med i första hand *höst*, men bildar också cirkel med *vintern* (snön väntas redan i kapitlet 7 oktober). Sommarstämningen i boken skapas med åtskilliga förekomster av ordet *sommar(en)*, i boken finns också flera sammansättningar med ordet *sommar*: *sommardag, sommargrönskan, sommarhettan, sommarkvällen, sommarmörkret, sommarskymningen, sommarsöndag*. KONKORDANSEN ger oss alla detaljer:

4861: **sommar**
9 Jag har aldrig sett en sådan **sommar**. Röttmånadshetta sedan mitten av
8803 mycket lycklig. - Det var en **sommar** vi träffades, på landet. Vi kys
12275 gå i staden hela denna varma **sommar**. En badsejour på sex veckor sku
12639 ar jag för det mesta i staden **sommar** och vinter. Jag gör det så myck
29363 Och det har varit en vacker **sommar**. Nu är den snart slut. Träden g
33353 bro. Vi bodde där en gång, en **sommar**, då jag var fyra eller fem år.

4864: **sommargrönskan**
13471 sjunka in och vila i den djupa **sommargrönskan** därute, gleda mina tank

4867: **sommarnattsmörkret**
18725 inte igen mig själv i det här **sommarnattsmörkret** utan lyktor som vi

4868: **sommarnattsskymningen**
18800 nästan är ljust. På landet är **sommarnattsskymningen** ett helt troller

4869: **sommarsöndag**
12298 naturligtvis resa ensam. 5 juli **Sommarsöndag**. Damm och kvalm överallt,

Röttmånadshetta Ordet förstärker den intensiva värmen men kan osökt också associeras till *ruttet* och *ruttna* som båda förekommer i boken och snarast hör hemma i begreppsklassen DÖD. På så vis kan man säga att författaren skapar en associativ förbindelse från ordet *röttmånadshetta* - via ordet *ruttet/ruttna* (ruttet kött/god lukt) till begreppet DÖD och därmed till själva mordet och impulserna bakom.

Kap. 28 juni
kvinnornas kärlek ända från början fallit till som en naturlig rätt, aldrig har han stått i valet mellan hunger och ruttet kött. (om Klas Recke).

Kap. 26 juli
Det är uttrycket hos en, som luktar på något ruttet och i hemlighet finner lukten god.

Kap. 7 augusti
Din plikt som läkare är att hjälpa den som kan och bör hjälpas, och att skära bort det ruttna köttet som fördärvar det friska.

Andra graford för VÄRME är *värme, värmen, varm, varma, het, hetta, hettan*. Här ser vi således den ena polen i kontrastparet VÄRME - KYLA. Senare i kapitlet kommer det att talas om en *sväl* vind; boken börjar således med VÄRME/HETTA. Andra ord i samma begreppsklass är *sol, hetta, eld, eldar, elden, eldsken, eldsvåda, brandfärgat, brann, brasan, brinnande, brinner, bålet*. Motpolen KYLA uttrycks i boken med orden *kyla, kylig, kyligt, köldrysning, snö, snöat, snögatorna, snön, kall, kalla, kallsvettades, kallt,*

frusen, fruset, frysning, frossa. sedan mitten av maj (månaden *maj* nämns en enda gång) **Hela dagen står ett tjockt töcken av damm** Här aktualiseras begreppsklasserna MÖRKER/DUNKEL, LJUSKÄLLA, SKUGGA, HALVGENOMSKINLIGHET; ordet *damm* förekommer 2 ggr i boken. Andra betydelsemässigt besläktade ord är *dimma*, *dimmorna* och *töcken/töcknet alldeles stilla* Begreppsklasserna ORÖRLIGHET och LJUDLÖSHET (jfr. DÖD) aktualiseras för första gången; stället kommer strax visa sig få en motpol i ordet *skrammel. över gatorna och torgen.*

»Privatliv«

Ring (ordet *ringa* med varianter är högfrekvent i boken *ringa* 13, *ring* 11, *ringde* 6, *ringer* 5). Ordet som inleder själva berättelsen kan sägas uttrycka begreppsklasserna KONTAKT o. s. v. Telefonen som strax kommer att omtalas är också ett viktigt ord, den är ju själva förbindelsemedlet med yttervärlden för en ensam människa (*telefonen* 7, *telefon* 3, *telefonluren* 1, *telefonsignal* 1).

Ur konkordansen:

2695:		ring
117	lers väl fyllda adressböcker?	Ring då, tänkte jag och koncentrerade
133	att det gjorde ont i huvudet.	Ring ring, ring. Vad hade jag egentli
134	tgjorde ont i huvudet. Ring,	ring ring. Vad hade jag egentligen in
135	de ont i huvudet. Ring, ring,	ring . Vad hade jag egentligen installe
143	igen installerat telefon för?	Ring , vem som helst, ring! Klockan var
147	fon för? Ring, vem som helst,	ring! Klockan var tjugo minuter över s
591	tade långt på telefonen igen.	Ring då, för guds skull. Ring då! Den
596	gen. Ring då, för guds skull.	Ring då! Den här kvällen skilde sig in
1024	mgick? Varför, varför, varför	Ring då, ring, ring. Klockan var tjugo
1026	rför, varför, varför Ring då,	ring , ring. Klockan var tjugo minuter
1027	varför, varför Ring då, ring,	ring . Klockan var tjugo minuter i åtta
2696:		ringa
684	ill? Hade jag ingen jag kunde	ringa över huvud taget? Kanske kunde j
691	huvud taget? Kanske kunde jag	ringa den där... Om han nu var hemma..
746	..Henne kunde jag ju alltid	ringa förstås, men inte gärna utan att
889	t. Bittra öde. Ingen kunde jag	ringa . Jag var egentligen inte ledsen,
914	oken ändå. Jag hade ingen att	ringa och satt där min lägenhet som ja
4177	bor. Tänk om du skulle ta och	ringa Statistiska Centralbyrån eller s
4198	äl knappast var någon idé att	ringa . De hade väl ändå stängt så dags
5568	an det är för sent. Låt honom	ringa . Du tror kanske att det inte kan
7356	i förgår kunna komma upp och	ringa på. Han vet att jag bor i samma
8039	" Det var vänligt av dig att	ringa , " sa jag och tittade på min tid
15319	för sent. För inte kunde jag	ringa nu och helt fräckt chansa på att
17955	"Visst", sa han. "Du kan väl	ringa . Varför detta korta tonfall plöt

2697:		ringde
5182	r vunnit en flickvän! När jag	ringde på hos honom öppnade först inge
6460	jag hann inte svara innan det	ringde till andra akten och min kamrat
7182	tankar och minnen och när han	ringde på kvällen hade minnet av hans
7647	Jag föreställde mig att det	ringde på dörren och att det där stod
7881	Kvällen var min, bara min. Då	ringde verkligen telefonen. Signalen s
10986	n går så här ..." sa han. Det	ringde på dörren och grannen hoppade v

2698:		ringer
4875	gt dig själv. Vänta tills han	ringer . "Tills han ringer . . .?" sa h
4878	tills han ringer. "Tills han	ringer . . .?" sa hon frågande och tit
7992	ns. Var fan hade jag ... "Jag	ringer från Dagens Nyheter..." I ett n
13112	et?" Eller "Vad roligt att du	ringer , Henrik. Jag uppskattar det ver
15442	ha en tugga i munnen när det	ringer . Man kan diska. Man kan befinna

2699:		ringt
11504	ensinniga katter. ",Ingen har	ringt på länge nu. Jo, en kille från D

då, tänkte jag (*jag* är bokens vanligaste ord: 808 förekomster) och **koncentrerade mig på tanken så att det gjorde ont i huvudet** (första kroppsortet i boken; KROPP en synnerligen viktig begreppsklass). **Ring, ring, ring. Vad hade jag egentligen installerat telefon för? Ring, vem som helst, ring! Klockan var tjugo minuter över sju** (De precisa klockslagen återkommer med jämna mellanrum i boken. Handlingen framskrider och vi får veta vad klockan är ofta i ordvändningar som i officiella tidsangivelser: *Klockan var tjugo-ett och noll noll*).

Ur konkordansen:

1638:		klockan
148	r? Ring, vem som helst, ring!	Klockan var tjugo minuter över sju och
1028	, varför Ring då, ring, ring.	Klockan var tjugo minuter i åtta. Varf
4183	entralbyrån eller så ... va?"	Klockan var 20.00 när jag tänkte att d
8809	betydligt värre i telefonen.	Klockan var tjugo minuter i nio och ja
10339	efann sig. Jag hatar country.	Klockan var tjuoett och noll noll. Ha
12938	. (Jaha, så var vi där igen.)	Klockan var tjugo minuter över nio när
15872	Det var en möjlighet. Och när	klockan knappt flyttar sig alls fastän
17181	ställande sådana dök upp, var	klockan precis tio. Precis tio när evi
18797	t rum och målar om morgnarna.	Klockan måste vara mer än jag trott. D

och för tredje gången gick jag fram till titthålet och spejade ut. Det hände att jag stod där fem sex gånger per kväll. (Platsen vid titthålet i ytterdörren är en central plats i boken som också påpekas här. Titthålet i dörren finns också avbildat på bokens baksidesomslag).

NUSVENSKA KONJUNKTIONER OCH DERAS UTVECKLING

I dansk-tyska och tysk-danska ord- och läroböcker påpekas att den danska adversativa konjunktionen *men* står såväl för tyskans *aber* som (efter negation) för *sondern*, vilka också är adversativa konjunktioner. Liknande upplysningar finns även i norska (bokmål), engelska, franska ordböcker. Svenskan och tyskan däremot liknar varandra på det planet: *men* motsvarar *aber*, *utan* motsvarar *sondern*. Det finns alltså en 'konjunktionell' skillnad mellan de nordiska språken: danska och bokmål har bara *men*, svenska – *men* och *utan*. Dessa tre språk är nära besläktade och har påverkats nästan på samma sätt – framför allt av medellågtyskan under medeltiden. Konjunktionen *men* är ett lånord från just denna period. Ändå finns den ovan nämnda 'konjunktionella' skillnaden. Varför skiljer sig utvecklingen i dessa språk? Är det en lyx att svenskan har två konjunktioner där grannspråken klarar sig med en? Om *men* är ett medellågtyskt lånord, var kommer då *utan* ifrån?

Efter att jag hade slagit upp i SAOB och Hellquists etymologiska ordbok, visade det sig att det är bäst att följa utvecklingen av konjunktionerna *nusv. och, men, medan* och *utan*. Kontexterna de fanns i och konstruktionerna de ingick i under tidigare språkperioder är inte identiska med kontexterna och konstruktionerna där de finns idag.

Jag börjar med en kort skiss över vad som är karakteristiskt för dessa konjunktioner idag. Sedan kommer jag att göra en historisk exkurs över konjunktionernas utveckling. Till slut försöker jag att ge svar på frågorna ovan.

1. Lite allmänt om konjunktioner

Konjunktioner är oböjliga ord utan produktiva ordbildningsmönster. De förknippar två (ibland flera) element (s. k. konjunkter) och hjälper till att bygga större enheter som fraser, satser eller meningar, texter. Beroende på vilka slags led de förbinder och på relationen mellan de förknippade leden indelas konjunktioner i koordinerande och subordinerande. Subordinerande konjunktioner inleder bisatser, koordinerande konjunktioner förbinder likställda och likartade element (sats med sats, satsled med satsled, ord med ord). Inom satsen har konjunktioner en bestämd fast position, vanligtvis mellan orden, ordgrupperna eller satserna som de förknippar eller framför satsen de inleder. Konjunktioner har ingen satsdelstatus, d. v. s. de kan inte stå ensamma som fundament. Till skillnad mot prepositioner förknippar de meningar eller satsled och styr dem inte (jfr. Buscha, 1989; Lang, 1991).

Inom semantiken karakteriseras konjunktionernas betydelse som operativ (Lang, 1984, 69; Lang, 1991, 613). De kan betraktas som anvisningar för mentala operationer (som t. ex. 'foga samman' hos *och*, 'foga samman och betrakta som kontrasterande' hos *men*, 'korrigera' hos *utan*). Beroende på den relation som konjunktionerna hjälper för att etablera mellan konjunkterna de sammanfogar, kan man utskilja olika subklasser som: kopulativa: de förknippade konjunkterna gäller samtidigt, de fogas samman – *sv. och*, *da./no. og*, *isl. og*, *ty. und*, *engl. and*.

adversativa: de förknippade konjunkterna (meningar/led) ses som motsats till varandra (motsatsen kan bero på semantisk opposition eller på den talandes attityd till

sakförhållandet) t. ex. *sv. men*, *da./no. men*, *ty. aber*, *engl. but* som koordinerande konjunktioner eller *medan/mens* som subordinerande.

disjunktiva: bara en av konjunkterna gäller, *sv. eller (antingen – eller)*, *ty. oder*. restriktiva: andra konjunkten betraktas som ett **undantag** till det första, *sv. utan*, *da. uden*, *no. uten*, *engl. but*, *ty. außer*.

Det är inte alltid möjligt och inte heller lätt att bestämma vilken grupp som en viss konjunktion ska höra till. Några konjunktioner (som t. ex. *sv. och*, *ty. und*) kan beroende av kontexten resp. kommunikationspartners vetskap ha kopulativ (sammankopplande) eller adversativ (motsättande) operativ betydelse: *Hon är rik och olycklig* (kopulativ, två predikat till samma person nämns) vs. *Hon är rik, men olycklig* (predikaten kontrasteras).

Konjunktionernas (operativa) betydelse blir mindre specifik genom tiden. Äldst är sådana konjunktioner som kan brukas i många kontexter. Under tidens lopp kommer nya konjunktioner upp som har specifika krav på kontexterna – vad beträffar både syntaktiska och semantiska särdrag hos konjunkterna de förknippar. Man kan påstå att det är de yngsta konjunktionerna som har störst krav på sin semantiska och syntaktiska omgivning. Jag kommer att visa denna specificeringsprocess genom att skildra utvecklingen av de samordnande konjunktionerna *och, men* och *utan* i svenskan.

Och/ok är en 'arvkonjunktion' i nordiska språk, *men* är ett lågtyskt lånord (i svenskan sedan c:a 1300 – 1400-talet), *utan* har genomgått en utveckling från adverb resp. preposition till en samordnande konjunktion.

2. Situationen i den nutida svenskan: *och, men, utan, medan*

Den dominerande betydelse hos *och* är kopulativ. Konjunktionen förknippar då två eller flera likartade konjunkter enligt schemat A och B (*och C...*) där A, B (C) är konjunkter – *vi säljer ost och skinka och korv*. Den operativa betydelsen kan beskrivas som: de nämnda leden gäller samtidigt och är exemplifieringar av en överordnande instans, den s. k. common integrator (CI) (Lang, 1984, 70ff. och Lang, 1991, 605ff.). I exemplen ovan är 'matvaror' CI.

Dessutom kan *och* ha adversativ, alternativ, temporal, konsekutiv, koncessiv, konditional betydelse. Konjunktionen varken kräver eller utesluter negerande element (*inte, ingen* o. dyl.) i någon av konjunkterna.

Den adversativa konjunktionen *men* förknippar bara två konjunkter (A *men* B – *fattig men hederlig*) och har följande operativa betydelse: de nämnda leden gäller samtidigt och betraktas som kontrasterande exempel av den överordnade instansen CI (i exemplet ovan: ett persons egenskaper) (se Lang, 1984, 252 och Lang, 1991, 615ff. för tyska; Fretheim, 1974 för svenska och norska). Konjunkternas betydelse måste vara kompatibla. Negerande element får (tvärt emot den i många ordböcker existerande uppfattningen/åsikten) förekomma såväl i första (*jag såg ingenting, men jag hörde något*) som i andra konjunkten (*se, men inte röra*² – exempel ur SAOB, resp. *du får titta, men inte röra*) En sådan konstruktion kallas kontrast-konstruktion (Kotcheva 1997 efter Langs *aber*-konstruktion).

Den semantiska skillnaden mellan konjunktionerna *och* och *men* är att *men* alltid inducerar kontrast mellan konjunkterna (*och* kan *men* behöva inte göra det). Även syntaktiskt sett är bruket av *men* mera begränsat: konjunktionen förknippar bara två konjunkter.

Medan är en temporal underordnande konjunktion som förknippar två konjunkter (*A medan B*). Konjunkterna är satser. Konjunktionens betydelse kan beskrivas som 'betrakta propositionerna A och B som simultana': *hon läser medan hennes bror tittar TV*. Beroende på kommunikationspartnerns vetskap kan *medan* även ha adversativ betydelse: *somliga vill ha förbud medan andra förespråkar mjukare metoder* (exempel ur Svensk ordbok). Här liknar *medan* konjunktionen *och*, dess adversativa betydelse är också beroende av situationskontexten. Liksom konjunktionen *men* förknippar *medan* bara två konjunkter.

Den adversativa konjunktionen *utan* förknippar bara två konjunkter och kräver ett negationselement i den första: *inte A utan B*. Konjunkterna kan vara ord, fraser eller satser. Den operativa betydelsen kan beskrivas som 'A gäller inte, B gäller; ersätt A med B' (se Lang, 1984, 252ff.; Lang, 1991, 619ff. för tyska; Fretheim, 1974 för svenska och norska). Konstruktionen kallas för korrektur-konstruktion (Kotcheva, 1997 efter Langs sonder-konstruktion).

Av alla här nämnda konjunktioner ställer *utan* flest krav på den semantiska och den syntaktiska kontexten: konjunkterna måste vara kontradiktoriska eller konträra exempel av CI, det måste finnas ett negationselement i den första konjunkten, andra konjunkten kan bestå bara av den 'ersättande' konstituenten.³

3. Hur har denna fördelning uppstått?

En tillbakablick i tiden och språket: *ok*, *en*, och *medan*

Jag kommer här att skissera bruket av de fornsvenska konjunktionerna *en*, *ok* och *medan*. Min framställning baserar på deras bruk i fornnordiskan (i norsk-isländsk medeltidslitteratur). Enligt min mening är den situationen jämförbar med situationen i den dåtida svenskan.

Enligt Fritznors *Ordbok over det gamle norske sprog* (= OGNS, 1954, 326) förbinder konjunktionen *en* bara "två led av samme sætning" resp. två eller flera satser med varandra – ibland så att långa kedjor uppstår:

...Gizurr son Þorvalds skyldi fá Ingibjargarr dóttur Snorra, en Þorvaldur skyldi eiga hult við Havleigu Ormsdóttur, ... en brullaup skyldi vera í Reyknahti.

För det mesta är det dock två konjunkter som förknippas med *en* (till skillnad från *ok* – se nedan):

gef bónda fyrir mat hans 100 skillinga en annat slíkt fyrir hest hans.

De förknippade leden kunde stå i motsats till varandra där motsatsen framhävs genom *annarr – annarr*:

tvá stakka, annan kvennmannstakk en annan kar(l)mannstakk,

men även där en sådan motsats inte fanns:

þik en engan annan hefir guðs engill nafni merkt fyrir mér.

Enligt Falk/Torp (1900, 226) är *en* "den almindelige modsættende konjunktion". Men som exemplen i OGNS (bl. a. isl.) (1954, 326) visar, konkurrerar *en* och *ok* i vissa kontexter, även i sådana, där *en* motsats mellan konjunkterna framhävs genom *annarr – annarr*:

var þar í einni halfu síra Hávarðr prestur ok af annari halfu síra Nukulás prestur.

Den samordnande konjunktionen *ok* brukades för förbindelseled mellan **två eller flera** konjunkter (ord, fraser, satser). Den dominerande betydelsen var koordinativ, men *ok* kunde brukas även i andra kontexter – temporala, kausala, adversativa m. m. Ett exempel för det sista är konkurrensen med *en* som i exemplen med *annarr – annarr* ovan. Næs skriver "Idag er bruken av de tre ordene [en, men, ok] strengere regulert enn i GN [gammelnorsk], hvor især skillet mellom *ok* og *en* var lite skarpt." (Næs, 1965, 226)

Konjunktionen *medan* förknippade två konjunkter och hade temporal innebörd. Men man kan inte alltid vara säker om relationen mellan konjunkterna är rent temporal eller kanske adversativ (OGNS, 1954, 666):

*legg þú til, Grettir! medan at ek bæti að hanum. (samtidigt? motsats?)
gerðu alla hluti vel til hans, medan hann lifði. ('så länge som')*

Facit: *Ok* som kopulativ konjunktion kunde förknippa två eller flera konjunkter (ord, fraser, satser), *en* – oftast bara två. Konkurrens mellan de båda konjunktionerna fanns i konstruktioner, där kontrast uttrycktes – en kontrast som inte berodde på konjunkternas semantik utan som etableras i den konkreta kontexten. Långa satskedjor bildades såväl med *en* som med *ok*.

Medan förknippade två konjunkter och hade framför allt temporal innebörd, men kunde även uttrycka kontrast.

4. Medellågtyskans roll: omstrukturering som följd av *men*

Konjunktionen *men* kom in i de nordiska språken under 1400-talet. Varför lånades den in? Såväl extralingvistiska som interlingvistiska faktorer spelar en roll:

Å ena sidan är det den intensiva kontakten mellan svenska och lågtyska under medeltiden

och medellågtyskans höga prestige i kontaktsituationen (enligt Thomason/Kaufman, 1988, 74 lånas konjunktioner under intensiv kontakt; jfr. också belägg på *and* och *but* i amerikansvenskan i Hasselmo, 1974).

Dessutom skrevs *medan* ibland förkortad som *men* resp. *män*. Ett förkortat *medan* i adversativ betydelse 'såg ut' som ett mlty. *men/män*, så att det inte kunde utskiljas klart. På det sättet kunde konjunktionerna 'blandas ihop' (Falk/Torp, 1900, 227):

ath hans oc axel the jugelunde ville theres deel offuergiffue eller lata theris arff kome j baak arff, men swa manga leffue aff slechten, som nw leffuer (1504 - exempel ur Söderwall, Supplement 1925-1973, 535)

Å andra sidan förknippade konjunktionen *en* i fornnordiskan två led och kunde uttrycka kontrast. Dessa drag hade *en* gemensamt med det medellågtyska lånordet *men*.⁴

I skissen av situationen i fornnordiskan hänvisades till konkurrens mellan *ok* och *en* i kontrastiva kontexter. Bruket av mlty. *men* erbjöd språkbrukarna möjligheten att visa klart, att konjunkterna ses som kontrasterande, eller att den andra konjunkten innebär en inskränkning av det som påstods i den första. Samtidigt gav *men* möjligheten att visa om det råder ett temporalt eller adversativt förhållande i annars tvetydiga *medan*-kontexter.

Lånordet *men* bidrog till specificering inom konjunktionssystemet. T. ex. ersattes *och* mot *men* i följande adversativa kontext - i Gustav Vasas Bibel 1526 ännu med *och*, i utgåvan 1917 med *men*:

Hwad kommer det människan till godho om hom wunne hela werldena och förtappadhe sigh sielffwan (Luk 9, 25 - exempel ur SAOB, 1949, O161).

Konjunktionen *men* brukades även i kontexter där konjunkterna inte var kontrasterade *utan* semantiskt kontradiktoriska (se nedan avsnitt 6):

(Gustav Vasas Bibel): *Pighan är icke död men hon soffwer* (NT 1926, Mat. 9, 24, exempel ur SAOB, 1945, M767), 'sova' och 'vara död' är predikat som utesluter varandra. I nusvenskan är det konjunktionen *utan* som specialiserats på detta slags kontexter.

5. Utan som adversativ konjunktion

I nusvenskan finns tre homonyma lexem *utan*: en preposition ('i avsaknad av'), ett adverb (bara i frasen *utan* och *innan*) och konjunktionen *utan*. *Utan* som konjunktion i sin nutida adversativa betydelse kom till under 1300-1400-talet (belägg enligt Söderwall 1884-1918, 870). Det är ungefär samma tidsperiod som specialiseringen av lånordet *men* sker - *men* specialiseras på kontrastiva kontexter (med eller utan negation i första konjunkten, se ovan avsnitt 2).

Utan som restriktiv konjunktion brukades redan i fornnordisk tid - i betydelsen 'undantagen' som ty. *außer*, nusv. *utom* resp. i betydelsen nusv. prepositionen *utan*

'i avsaknad av', ty. *ohne* und *utom* 'med undantag av', ty. *außer* och följde efter en positiv eller negerad konjunkt:

*var folk allt í svefni útan móðir hans
hana hefir enginn karlmaðr sét útan ek
af því at ek sá ei annat sannari ok ei profadist fyfir mér útan* (jeg fandt intet vissera end at)
þeir bræðr væri fulluliga óðalsmenn (OGNS, 1954, 813).

Det verkar som att *utan* i adversativ betydelse inte funnits i fornspråket⁵. Vad som finns är *utan* i restriktiv betydelse - se de fornländska exemplen ovan eller de fornsvenska nedan.

egh agha ... bönder samu mannom i samu färþ [matt at säliä] *vtan till eens maals oc ennä natta foþer*.

þær skal ... ängen af almoghänom koma vtän þän som kyärä hawfer. (exempel ur Söderwall, 1884-1918, 870).

Är det möjligt att den adversativa betydelsen utvecklats ur den restriktiva? Hos båda semantiska typerna är det andra konjunkten som inskränker den första konjunkten betydelse. Skillnaden mellan restriktiv och adversativ betydelse tycks ligga i inskränkningens natur: restriktiva konjunktioner 'anmäler' ett undantag (*A gäller med B som undantag*), adversativa inleder en semantisk opposition (*A gäller; B gäller; A och B är i kontrast*). Enligt min mening är en övergång restriktiv - adversativ sannolik. Detta antagande stöds av en liknande utveckling även i tyskan. Högtyskans *sondern* konj. 'utan', utvecklades också ur ett adverb med betydelsen 'gesondert, für sich' ('separat, avskild') (Kluge, 1960, 716): jfr. *etw. ist sonder gleichen* 'ngt saknar motsvarighet, är unik'.

Om man tittar på konstruktionerna där den restriktiva konjunktionen *utan* finns, ser man, att andra konjunkten är elliptisk. Där reduceras alla konstituenten som är gemensamma för första och andra konjunkten. Denna struktur är den typiska syntaktiska omgivningen för den nusv. adversativa konjunktionen *utan*. Den syntaktiska likheten betraktar jag som ett ytterligare tecken för sannolikheten hos mitt antagande.

Under 1300-1800-talet verkar det som att de adversativa konjunktionerna *men* och *utan* konkurrerat med varandra. *Utan* förekommer i konstruktioner där i nusvenskan bara *men* är möjligt och tvärtom. Det har alltså skett en ytterligare specialisering inom det svenska konjunktionssystemet. Hur kom den till?

Lånordet *men* specialiserades (som jag skisserade ovan) till adversativa kontexter - som entydig adversativ konjunktion till skillnad från *en* och *medan* som kunde ha men inte alltid hade adversativ betydelse. Ungefär samtidigt som denna specialisering skedde, kan utvecklingen hos *utan* från restriktiv till adversativ betydelse antas:

the skulu egh þässa plikt vp bära. vtan the sculu skiära sik mäh tolf mannum. (nusv. *utan*)
änge andre fingo bötar vtan gingo blinde allasn sin aldar. (nusv. *utan*)

vii namum alla the hælgho skrift. vtan ey hafwom vi thz som gudh kræurir af os. (nusv. men) (exempel ur Söderwall, 1884–1918, 870).

(Den danske rymlingen) schall ... ecke holles nogher före, men strax skikkes in wtij Danmarch j ghen. (nusv. utan) (exempel ur SAOB, 1945, M767)

En sådan konkurrens kan ha fått olika konsekvenser. Vilka konsekvenser det handlar om kan visas med hjälp av en jämförelse mellan danska och svenska. I nutida danska existerar bara *men* som kopulativ adversativ konjunktion – fastän såväl *uden* 'utan' som *men* fanns som adversativa konjunktioner i medeltidsspråket:

þa skal æi þem dræpæ, utæn man bötæ fore þem. (Skanske lov – exempel ur Falk/Torp, 1900, 227).

I riksdanskan har bara *men* standardiserats – även om *uden* ska finnas i dialekter och i "dansk dagligtale" (Falk/Torp, 1900, 227 resp. ODS).

I svenskan däremot har de två konjunktionerna specialiserats på två olika typer av adversativa kontexter: *men* där konjunktionerna kontrasteras och *utan* där andra konjunktionen ersätter den första (se avsnitt 2 ovan). I danska urskiljs kontrast- och korrekturkonstruktioner syntaktiskt (Kotcheva, under tryckning).

Men varför standardiserades olika tendenser i danskan och i svenskan? De flesta svenska beläggen med *utan* som adversativ konjunktion i Söderwall är hämtade ur Bibeln. Det är känt att i den svenska bibelöversättningen framhävdes språkskillnader mellan danska och svenska (Haugen, 1984, 416). Sverige framhävde sin självständighet även språkligt. Med hänsyn till detta er det inte oväntat att det var en annan (och även möjligtvis en mer arkaisk) tendens som kom att standardiseras i svenskan.

Noter

¹Nynorsk och isländska har också två koordinerande adversativa konjunktioner: nn. *men* 'men' och *anna* 'utan', isl. *en* 'och; men' och *heldur* 'utan'.

²se också Fretheim 1974 om svenskan, norskan och engelskan.

³I danska och norska måste andra konjunktionen reduceras om konstruktionen ska uttrycka samma relation som i svenskan uttryckas med *inte... utan* (Kotcheva, under tryckning)

⁴Jespersen förmodar att *en* i kontexter där konjunktionen uttryckte motsats kom att uttalas med 'm' som första ljud som följd av en – kan man säga – konversationsstrategi. Den talande ville invända något mot det som sagdes i första meningen och sade 'm' före konjunktionen 'en' medan han/hon funderade på hur fortsättningen skulle bäst formuleras (u. å., 349).

⁵I Vigfussons *An Icelandic dictionary* (1957, 669) nämnas den sammansatta konjunktionen *utan heldur* 'but rather' utan exempel. Det är möjligt att nuisl. *heldur* 'utan; sändern' utvecklats ur denna.

Litteratur

Ordböcker:

Vigfusson, G., 1957 (2:a uppl.): *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.

Hellquist, E., 1957: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.

ODS = *Ordbok over det danske sprog*, grundlagt av Verner Dahlerup, 1918–1956. København.

OGNS = *Ordbog over det gamle norske sprog*. Fritznér, J., 1954 (3:e utg). Oslo.

SAOB = *Ordbok över det svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*. 1945. Lund.

Söderwall, K. F., 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund. Supplement 1925–73. Lund.

Svensk ordbok. 1990. Göteborg.

Övrig litteratur:

Buscha, J., 1989: *Lexikon deutscher Konjunktionen*. Leipzig.

Falk, H.; Torp, A., 1990: *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristinia.

Fretheim, Th., 1974: "Exclusive and nonexclusive coordination". I: *Working papers in linguistics*. Universitetet i Oslo, Oslo.

Hasselmo, N., 1974: *Amerikasvenska. En bok om språkutvecklingen i Svensk-Amerika*. Lund.

Haugen, E., 1984: *Die skandinavischen Sprachen. Eine Einführung in ihre Geschichte*. Hamburg.

Jespersen, O., u. å: "Adversative conjunctions". I: *Selected writings of Otto Jespersen*. London; Tokyo.

Kotcheva, K., (under tryckning): "Korrektur- und Kontrast-Konstruktionen im Dänischen, Norwegischen und Schwedischen". I: *Arbeiten zur Skandinavistik*. 13. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavistik, 29.7. – 3.8.1998 in Lysebu. Oslo.

Lindberg, E., 1980: *Beskrivande svensk grammatik*. Stockholm.

Lang, E., 1984: *The semantics of coordination*. Amsterdam.

Lang, E., 1991: "Koordinierende Konjunktionen". I: *Semantik. Semantics. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Stechow, A. v.; Wunderlich, D. (utg.). Berlin; New York. Bd 6. 597–625.

Næs, O., 1965: *Elementære struktur og syntaks*. Oslo.

Tomason, S. G.; Kaufman, T., 1988: *Language contact, creolization and genetic linguistics*. Berkeley; Los Angeles o. a.

DÄRFÖR DOG ORDEN - RESULTAT AV EN UNDERSÖKNING AV 41 HÖGTYSKA LÅNORDS DÖD

Bakgrund: syfte, material och metod

I ett projekt, "Tysk orddöd i svenskan", vid Stockholms universitet har jag undersökt 41 högtyska lånord, 25 substantiv, 11 verb och 5 adjektiv. De lånades in i svenskan på 1500- eller 1600-talet, men har av någon anledning försvunnit ur bruk. I denna undersökning har jag försökt ta reda på varför just de undersökta orden inte längre används för att senare kunna fastställa mer generella orsaker till lånords död. Det finns redan en modell för orsaker till orddöd som utarbetats av tysken Nabil Osman, och jag har använt mig av den för att se om den är lämplig också för en undersökning av lånords död (Osman, 1971, 245ff.; Lange, 1998, 14).

De 41 lånorden är tagna ur F. A. Dahlgrens *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. (Dahlgren, 1914-16). Eftersom detta bara är början på en större undersökning har jag utan någon metod valt 25 substantiv på *a*, 11 verb på *d* och 5 adjektiv på *a*, *d*, *e* och *f*. Jag har sedan kompetterat med den utförligare etymologi och de språkprover som *Svenska Akademiens ordbok*, SAOB, ger men även till de ursprungliga källorna på Kungliga Biblioteket i Stockholm. Jag har även studerat synonymmängden och noterat om ordet stått isolerat eller varit del i ett näste, d. v. s. varit utgångspunkt för ordbildning. Med utgångspunkt i detta har jag slutligen med hjälp av Osmans modell försökt fastställa dödsorsaken.

De olika skrifter som språkproven står att finna i är av mycket olika karaktär. Här finns andaktsböcker, kyrkkoordningar, tragedier och komedier, brev, dikter till fest, uppbyggelse och reflexion, lexikon och ordböcker. För varje ord har jag angett den litterära genre det förekommer i, men genreindelningen jag använt är grov: Världslig prosa, världslig vers, andlig prosa, andlig vers. Världslig prosa dominerar klart. Ungefär 95 verk har förts dit, cirka 20 representerar världslig vers och ungefär lika många andlig prosa, medan bara ett par stycken ansetts som andlig vers. Sifferorna är ungefärliga eftersom jag inte i den här undersökningen helt kartlagt genrer. I gruppen världslig prosa representerar nästan hälften olika typer av officiell prosa, många, c:a 15, anonyma: Lagar och förordningar, urkunder, förvaltning, historieskrivning och krönikor. Här återfinns *Konung Gustaf den förstes registratur*, *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, *Svenska riksdagsakter*, *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll*, *Thet svenska i Ryssland tijo åhrs krigshistorie* och *Oeconomia*, *Thet är, hushåldzunderwijsning*.

Ord och genrer

Bland de nästan 90 beläggen i dessa officiella skrifter finns 30 olika ord, men vissa ord är klart överrepresenterade. Här förekommer naturligt nog *anständig* 'stillestånd' tio gånger, *armbössa* åtta gånger, *afträck* 'avsättning på varor' och *arm* 'militär flygel' sex gånger. Både *afdrägt* 'skada, förlust' och *afdrägt* 'uppgörelse, fördrag' förekommer fyra gånger. Mindre självklart är att *afgunst* 'avund' och *avgunstig* 'avundsam' är representerade med

flera belägg. Ofta favoriserar en skrift ett visst ord. I *Registraturet* upprepas t. ex. *afdrägt*, *anständig* och *antvard* 'svar'. Dessutom finns *afgunst*, *afgunstig* och *afgygnare* samtliga representerade där. Axel Oxenstierna skriver ofta om *anständig* och *afträck*, och båda beläggen i *Inledningen till allmänna hushållningen* gäller ordet *afdrägt* 'uppgörelse, fördrag'. Naturligt nog finns *arm* 'militär flygel' fyra gånger i *Then namnkunnige Skribenten Titi Livij aff Padua Historia*. Olof Rudbeck använder ordet *aflegse* 'förlegad, försvagad' både i *Atland* och i sina brev.

Bland skrifter som förts till världslig prosa finns även 19 ordböcker och andra språkvetenskapliga verk och uppslagsverk. Ord i sådana verk intar en särställning eftersom vissa ord så småningom inte används eller ens förstås utanför ordböckernas värld. Typiska ordboksord är *astrack* 'mosaikgolv', *armbössa* 'fattigbössa' och *amsel* 'trast' - de levde länge ett pappersliv.

I den övriga världsliga prosan, allt från en teknisk tidskrift och böcker om ridning till reseskildringar och skådespel, är ordförrådet möjligen lite mer vardagligt. Här återfinns belägg på *dull* 'galen', *empfindlig* 'känslig' och *förpickad* 'ivrig, betagen'. *Dull* liksom andra vardagliga ord som *dundra* 'åska', *dröna* 'skalla' och *armriddare* 'fattiga riddare' finns också i den världsliga versen. *Förpickad* återkommer även i de andliga skrifterna, som ofta är "christeliga" förmaningar, undervisning och uppbyggelse. Man är hänförd av Jerusalem, eller alltför förtjust i världsliga nöjen. De flesta beläggen på *dämna* 'rumla, ruckla' finns i andliga skrifter. I *Een Comoedia om then förlorade Sonen* förekommer ordet tre gånger, troligtvis för att illustrera sonens svirande och slarvande.

Det finns naturligtvis ord som förekommer i alla de större kategorierna. *Duka* i dess olika betydelser t. ex. 'böja', 'doppa' är ett sådant, *afundsbalg* 'avundsjuk person' lustigt nog, ett annat, och *dundrar* 'åskar' gör det i all litteratur.

En del litteratur, närmare 30 verk, är översatt. Andliga skrifter, t. ex. Laurentius Petris *En lithen tröstbock*, är en översättning liksom diktverk som t. ex. *Reyncke Fosz*. Schroderus var en flitig översättare, och många översättningar gjordes från tyska.

Tyskt inflytande

Även om litteraturen inte var översatt kunde det tyska inflytandet vara starkt. En mycket stor del av källorna är som nämnts olika typer av förvaltningslitteratur: riksdagsprotokoll, lagar och påbud, officiella brev från Kungl. Majt. och liknande samt skrifter som behandlar äldre historia, där ibland sådana handlingar citeras. Styrelse och politik, förvaltning, rättskipning o. dyl. är områden där högtyskan påverkat svenskan särskilt starkt (Hellquist, 1930, 750-752).

Under 1500- och 1600-talen studerade många svenskar vid tyska universitet. Ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus, född 1565, död 1646, kom visserligen från Östergötland, men tillbringade tre år i Wittenberg (*Nordisk Familjebok*, bd. 15, 1911, sp. 1394). Petrus Johannis Gothus, född 1536, död 1616, studerade i Rostock, bodde

där en stor del av sitt liv och tryckte t. o. m. böcker där (ibid., bd. 21, 1915, sp. 718). Erik Göransson Tegel, född c:a 1560, död 1636, lär också ha haft studier i "Tyskland" bakom sig då han så småningom blev ämbetsman och historisk författare (ibid., bd. 28, 1919, sp. 636-636). Dessa män är alla användare av tyska lånord. Lis Jacobsen påpekar att många högtyska lånord kom in på "lærd Vej" (Jacobsen, 1912, 12). Många män gjorde resor i tysktalande länder. På 1600- och 1700-talet drog svenska härar genom tyskspråkigt område. Tyska var ett i högsta grad närvarande språk, kanske i synnerhet i kyrka och förvaltning.

Man kan anta att det var förenat med en viss status att tala tyska och svänga sig med tyska glosor. Fåfänga och prestige bidrog säkert till att tyska ord lånades in. Men lånen kan också ha kommit in av ren lättja. Många av Axel Oxenstiernas brev är skrivna på tysk mark, och för skrivarna i Gustaf Vasas förvaltning låg nog tyska lika nära till hands som svenska. Att ta till ett tyskt ord var enkelt. Vissa tyska lån blev bara "tillfälliga novismer", en av orsakerna till deras död.

Livslängd

Större delen av orden kom in i svenskan på 1600-talet. De hade mycket olika livslängd – från ett belägg vid ett enda tillfälle, t. ex. *axelhaft*, 'axelgehång' till ett livsspänn på 363 år som *dundra* 'åska'. Medellivslängden för ett ord som finns i mer än ett belägg var 150-160 år. Verkligt sena belägg kan ofta ha tagits ur ordböcker eller uppslagsböcker, t. ex. *amsel* 'trast' och *dreja* 'svarva', eller försetts med en förklaring som *astrack*, som 1895 kallas *kakel* med *astrak* inom parentes för att klargöra namnet på Astraksalen på Gripsholms slott. Egentligen var orden i dessa sena belägg alltså föräldrade eller döda redan då de togs in i ordböckerna. Andra ord finns i ordpar. Lis Jacobsen påpekar att i många ordpar "er det ene Ord aldeles gaaet ud af Brug som selvstændigt Ord" (Jacobsen, 1912, 16), och det är troligt att så skett med de ord som mest förekommer i mer eller mindre fasta ordpar som *dämna* i *slämna* och *dämna* och *dull* i *full* och *dull*.

Osmans modell

Av Osmans 31 förklaringsgrunder till orddöd har jag använt mig av 16. Osmans första kategori, "Kulturgeschichtliche Bedingungen", är den som väl ligger närmast den sakförlost som flera tidigare forskare ansåg borde vara en relativt vanlig anledning till att ord försvinner. "Det enklaste fallet av orddöd är det, då ordet betecknar någonting föräldrat, t. ex. ett urmodigt redskap eller en bortglömd sedvänja" (Thors, 1965, 168). Jag har använt denna kategori för substantiven *anlaga* och *astrack*. *Anlaga* 'skatt' kunde användas om en speciell varuskatt och om den speciella Rigaskatten som senare försvann. Därmed försvann också ordet. Vid sidan av *anlaga* fanns samtidigt synonymerna *skatt* och *påлага* som tog över. *Astrack* var benämningen på ett mosaikarbete som troligen upphörde.

"Misslyckade försvenskningar" som får motsvara Osmans "Mißlungene Verdeutschungen" under huvudkategorin "Bewußt wirkende Bedingungen" skulle kunna vara orsaken till att *empfindtig* 'känslig' inte överlevde. Ordet hade visserligen ett nätverk

med substantiv och adverb men samtliga försvann. Trots att stavningen ibland förenklades till *empfindlig* lät ordet osvenskt.

Till "Mißlungene Neubildungen" och "Bewußt wirkende Neubildungen" har jag inte fört några ord, men "Verdrängung durch amtliche Wörter" skulle kunna gälla det tidigare nämnda *anlaga* samt *armbössa*. *Armbössa* var bl. a. benämningen på en speciell understöds-kassa som så småningom eventuellt fick ny form eller i alla fall bytte namn och nu inte längre existerar.

"Bewußte Vermeidung einer unbeliebten Lautform" har jag inte stött på och naturligtvis inte heller något "Luthers Einfluß". "Dialektwörter" är inte aktuella i undersökningen eftersom den endast rör tyska lånord. De två sistnämnda posterna bör inte tas med i detta projekts version av Osman.

"Euphemismus", en anledning som många tidigare forskare föreslagit som en trolig dödsorsak, har jag inte funnit ett enda tydligt exempel på. Möjligen kan ordet *armbössa* anses ha ersatts av en eufemism men är inte en sådan. I båda sina betydelser 'fattigbössa' och 'kassa för hjälpbehövande' var det benämning på någonting som kunde upplevas som skamligt, men frågan är om *fattigbössa* hade en bättre klang. Nära denna orsak ligger "Scherz- und Schimpfwörter", ord som snabbt avlöser varandra. *Afundsbalg*, *dröna* 'skalla' och *dull* 'galen' kan vara exempel på denna kategori. Samtliga användes pejorativt. Vad Osman menar med "Schlagwörter" är jag osäker på.

Bland "Unbewußt wirkende Bedingungen", kunde man vänta sig ett antal exempel på "Sprachökonomie". Det är lockande att tänka sig att språket strävar efter knapphet och klarhet. Något exempel på det finns dock inte, inte heller på motsatsen "Erweiterungen". Däremot finns fall av "Präfix- und Suffixumtausch", nämligen *afgunst*, *afgunstig* och *afgynnare*, där prefixet *af-* inte lika tydligt som *o-* och *miss-* markerade den negativa betydelsen.

Eftersom så många skrifter tillkommit i tyskspråkig omgivning eller av tyskinfluerade skrivare kan man tänka sig att många lån skulle vara av mer tillfällig karaktär. "Leicht zusammengefügte Bildungen" och "Gelegenheitsbildungen" är här svåra att separera. *Andrift* 'drift', 'ingivelse' – ett svårbedömt ord – skulle kunna vara exempel på det förra, vid olika tillfällen bildat av *andrifva* i anslutning till tyskan *Antrieb*, trots att andra verbalsubstantiv med denna betydelse troligen redan fanns. Kategorierna är emellertid knappast tillämpliga för lånord då orden ju lånas in i sin helhet. Ordbildningen har inte skett i svenskan. "Tillfälliga lån" eller "Tillfälligt använda försvenskningar" kunde vara en alternativ kategori. *Anfängare*, *anmäting*, *antvard* och *armoderi* har troligen lånats in från tyskan av översättare och tyskinfluerade skrivare som inte orkat eller velat leta efter ett lämpligt svenskt ord. Inget av dessa ord verkar ha varit särskilt frekvent. *Anfängare* 'begynnare', 'upptäckare' finns endast belagt mellan 1542 och 1544, *anmäting* 'anspråk' finns endast i ett belägg, *antvard* 'svar' finns bara belagt 1534-1537 och för *armoderi* 'elände', 'skräp' finns endast ett belägg, en översättning. För kategorin "Lautliche Veränderungen" finns inget belägg.

Under avdelningen "Gesetz der Deutlichkeit" finns exempel på "Zusammensetzungen und Ableitungen, die durch ihre Bildung nur irreführende Vorstellungen hervorrufen"

i *afträck* 'avgång', 'avsättning' och eventuellt *axelhaft*. *Afträck* kan ha associerats till *träck* – ordet stod isolerat utan avledningar eller sammansättningar. *Haft* användes i betydelsen 'band, boja', och kunde svårligen associeras till ett *axelgehäng*.

Här kan man också ställa sig tveksam till Osmans indelning av dödsorsakerna i medvetna och omedvetna betingelser. Är användandet av en eufemism en mer medveten handling än att tillfälligt bilda ett nytt ord eller att undvika ord som ger missvisande föreställningar?

Inget av orden i undersökningen har förts till kategorierna "Zusammenziehungen", "Zusammensetzungen und Ableitungen, die einen Nebensinn haben" eller "Zusammensetzungen und Ableitungen, die gegen die Sprachanalogie gebildet sind".

"Homonyme Wörter" har jag använt endast med tvekan som orsak till att *dämma* och *dröna* dött ut. *Dämma* 'ruckla, svira' har homonymen *dämma* 'anlägga en damm', men de två betydelseerna är så vitt skilda att homonymin knappast kan ha varit huvudorsaken till att betydelsen inte överlevde. Någon sammanblandning kan det aldrig ha varit tal om. "Verklig konflikt mellan homonymer torde uppstå, om orden tillhöra samma ordklass och brukas i likartade sammanhang" (Thors, 1965, 170). *Dröna* 'skalla' och *dröna* 'råma' har enligt ordböckerna eventuellt olika ursprung liksom *dröna* 'söla'. Det är dock möjligt att se de olika betydelseerna som fall av polysemi. Det gäller också *aflegse/n* 'förlegad, försvagad' som hade homonymen/polysemen *aflägse/n* 'belägen på långt avstånd'.

Fyra fall av orddöd har förts till kategorin "Etymologische Isolierung". *Afsätte* 'klack', *amsel* 'trast, koltrast' och *anbringare* 'angivare' saknade avledningar och sammansättningar och hade samtidigt synonymer som var del i nästen av besläktade ord. Det ovan nämnda *axelhaft* kan också räknas hit. Några andra ord med efterleden *-haft* i betydelsen 'band' har jag inte funnit. Inga ord har hamnat i kategorin "Wörter mit schwankenden Lautformen".

"Schwankende Geschlechtsform" och "Unsichere Betonung" under kategorin "Gesetz der Sicherheit" har inte använts, däremot "Artikulatorische Schwierigkeiten". Svåruttalade konsonantkombinationer hade det ovan nämnda *empfindtlig* och *arts* 'läkare' även om detta försvenskats från *arst* och dessutom hade formen *arst*. Något fall av "Schwierige Konjugation" finns inte. Till "Gesetz der Sicherheit" har jag också fört *afsätte* 'klack' och *afvärja* 'försvar', *afsätte* eftersom ordets form var svävande, *afsätt* eller *afsätte*, och dess pluralform därmed osäker, och *afvärja* eftersom ordklassstillhörigheten kunde vara oklar.

Till kategorin "Semantische Bedingungen" och dess olika undergrupper har jag fört de flesta fallen av orddöd. *Durkbringa* kan vara ett exempel på "Semantisches Verblissen oder Untergang des Grundwortes". Adverbet *durk* i betydelsen 'genom' finns inte belagt efter 1788. "Semantische Verschiebung" kan vara dödsorsak i sex fall. Betydelsen 'skada' hos ordet *afdrägt* försköts till att betyda 'skadeersättning' och så småningom 'den förmån man kan få av något'. Den rika uppsättningen synonymer till *afdrägt* 'skada' kunde lätt ersätta ordet. *Anstånd* betydde 'stillestånd' men också det närliggande 'uppehåll, uppskov', och det senare blev den dominerande betydelsen. I *armbössa* och *armriddare* 'fattiga riddare' har betydelsen av ordet *arm* förändrats från 'materiellt fattig' till 'beklagansvärd' och därmed har dessa ord blivit olämpliga. *Förpickad* hade från början

den allmänna betydelsen 'ivrig att få något'; senare finns det belagt i betydelsen 'erotiskt upptänd'. Betydelseglidningen berodde antagligen på att ordet *pick* fanns i två betydelser, 'beck' som i synonymen *förbeckad* 'sitta fast som beck', den betydelse som återfinns i *förpickad* och 'liten utskjutande del', alltså bl. a. 'penis', som i synonymen *pickhågd*.

Kategorin "Semantische Hypertrophie", alltför många betydelse, polysemi, har jag använt för ord som har en mycket vid, allmän betydelse. "En orsak till ordets försvinnande kan ha varit att det var otydligt till sin innebörd ... och därför kunde duka under för konkurrentord med mera preciserad betydelse ..." (Thors, 1965, 181). Ofta har ett sådant ord i Dahlgren flera betydelse och har i SAOB placerats under olika betydelsemoment. Ett sådant exempel är *duka*, *ducka* som i Dahlgren har fyra olika betydelse och som i SAOB sorterar under tre betydelsemoment samt särskilda förbindelser. *Duka* som hade betydelseerna 'böja', 'trycka', 'doppa', 'sänka' ersattes med dessa ord. Ordet fanns emellertid redan i flera s. k. särskilda förbindelser som kunde tydliggöra betydelsen. En alternativ utveckling kunde ha varit att partikelverben ökade. *Afbrock* är ett annat exempel på polysemi. Ordet hade två betydelse, 'avskiljande, undantag' och 'avbräck, skada'. Betydelseerna ligger nära varandra, och oklarhet kunde uppstå. *Dreja* med både sin nuvarande betydelse och betydelsen 'svarva' är ett tydligt exempel på polysemi där den ena av ett ords betydelse överlever.

Till kategorin "Konkurrenz zwischen Wörtern, die einen spezielleren und anderen, die einen allgemeineren Begriff bezeichnen" har förts t. ex. *astrack* som avsåg en speciell golvbeläggning av stenflisor, men som kom att ersättas av det mer allmänna *mosaik*. I undersökningen finns inte några andra tydliga exempel på denna kategori. Det finns emellertid ett antal ord som helt enkelt har en mängd synonymer, och dem har jag fört till denna grupp.

Synonymer

"Mellan ord som har ungefär samma betydelse, som alltså äro mer eller mindre synonyma, uppstår lätt konkurrens", menar Thors, och "de talandes svårighet att aktivt behärska hela ordförrådet gör lätt, att någon av synonymorden får mindre frekvens och kanske så småningom försvinner" (Thors, 1965, 180). Detta fenomen, "Konkurrens mellan synonymer", har jag alltså fört till den sistnämnda kategorin trots att det här inte rör sig om mer eller mindre speciell eller allmän betydelse. Det är otillfredsställande – kategorin blir något av en slaskspann dit allt förs som inte har någon annan lätt identifierbar dödsorsak – och här röjer sig en brist i Osmans modell.

Ord som t. ex. *afsinnig* 'dåraaktig', 'oförståndig' som lever och frodas i danskan, *dämma*, *dull* och *förpickad* hade inte en mindre speciell betydelse än sina synonymer. Trots det har de gått under i konkurrensen. I vissa fall har dessa ord även sorterats in under andra kategorier i Osmans modell - ju fler möjliga dödsorsaker desto säkrare död. Ett ord som *dull* kan visserligen betraktas som ett skämt och skymford, men alla ord med betydelsen 'galen' var ju sådana skämt- och skymford. *Dämma* 'ruckla, svira' hade visserligen en homonym, men betydelseerna var vitt skilda, och *dämma* var väl etablerat i flera stående uttryck.

Till tolv av orden har jag plockat fram s. k. döda synonymer, d. v. s. ord som i Dahlgren har samma betydelse som det utredda ordet och som också nu är döda (Lange, 1990). Det ibland stora antalet sådana visar dels att många synonyma ord existerade samtidigt, dels att många ord utöver det behandlade försvann. Den stora mängden synonymer måste ha varit en starkt bidragande orsak till att vissa ord eller deras betydelser inte överlevde och var säkert den främsta anledningen till att ett ord som *afsinnig* försvann. Att många av dessa synonymer nu är döda visar dessutom att inte bara det undersökta ordet utan också flera andra likabetydande ord dog ut.

En vidare undersökning av döda synonymer skulle kunna visa om de övriga döda lånorden också existerat i ett hav av samtida synonyma ord av vilka bara en bråkdel överlevt. *Förpickad*, som jag delvis undersökt på detta sätt tyder på det. *Dull* som ju har ungefär samma betydelse som *afsinnig* är ett annat exempel. En sådan utredning skulle också kunna betrakta dessa döda synonymer med avseende på stilvalör, kontext, dialekt, lån, och liknande faktorer som påverkar synonymitet, något som skulle kunna kasta ytterligare ljus över orsakerna till orddöd.

Tidigare forskares hypoteser

De tidigare forskarna kring orddöd hade också funderingar kring mer eller mindre livskraftiga synonymer. Adolf Noreen ansåg att ett mer kosmopolitiskt ord kunde ersätta ett mer folkligt, något som knappast stämmer med denna undersökning (Noreen, 1903, 134). Korta eller klumpiga ord försvinner enligt E. Hemken (i Holthausen, 1915, 191). Ord med allmän, alltför vid betydelse ersätts av ord med mer begränsad betydelse enligt Friedrich Teichert – sådana ord får nog här räknas som polysema – och omständliga, otympliga ord undviks enligt Noreen (ibid., 195; Noreen, 1903, 138-139).

De på lärd väg inkomna orden hade svårt att bli allmän egendom skriver Lis Jacobsen (Jacobsen, 1912, 13). Det är de som först går under i en kamp mellan synonymer. Eftersom Lis Jacobsen anser att ord inte tas in i språket på grund av att språket behöver dem, blir de konkurrenter till de gamla orden, och resultatet kan bli att det gamla segrar och lånordet försvinner ur språket. Det var detta som hände under 1700-talet med många av de tyska ord som lånats in under 1500- och 1600-talet (ibid., 11). Kanske är det därför som konkurrens mellan synonymer blivit en så vanlig dödsorsak.

De övriga orsaker till orddöd som dessa forskare och andra spekulerade i har i stort sett visat sig riktiga. Det finns i denna undersökning exempel på så gott som alla de anledningar de föreslår: sakförlust, ords isolering, homonymi, svårhanterliga ord, undvikande av ord med olämpliga associationer. Endast tydliga exempel på eufemism saknas, och jag bara hittat tre fall av sakförlust.

Vidare forskning

De 41 orden är inte färdigutredda med denna undersökning. Mycket återstår. Dödsorsaken anges i samtliga fall som "trolig". I många fall är den mycket osäker. *Andrift* är ett sådant exempel. Ordet är inte ogenomskinligt, det är inte påfallande isolerat, det förekommer under en lång period och i olika typer av källor. Trots det försvann ordet.

Undersökningen kan ses som början på ett större detektivarbete där källorna bör undersökas närmare så att underklassificering av källtyp kan ske. Döda synonymer bör tas fram till alla ord som undersöks och undersökningen kan kompletteras med en begrepps-klassificering, något som saknas i denna undersökning. (Lange, 1998, 13).

I en undersökning baserad på ett större material skulle typen av substantiv, verb, adjektiv m. m. kunna fastställas. Att dra några slutsatser ur ett material på 25 substantiv låter sig knappast göra. Bland substantiv verkar abstrakter dominera och det finns påfallande många personbeteckningar. För att säga något om verbens transitivitet eller aktionsart krävs definitivt ett större material. Av de sex adjektiven har fem en pejorativ klang.

En större undersökning kan också visa om, som det verkar, många av lånorden förekommer i viss återkommande officiell litteratur. 12 belägg i denna undersökning kommer från *Konung Gustaf den förstes registratur*. Författare som Stiernman och Tegel återkommer liksom Schroderus olika översättningar. Belägg hämtas ur religiösa skrifter som *Then Svenska Kyrckioordningen* och t. ex. Petrus Johannis Gothus. Endast två belägg i denna undersökning är hämtade ur Bibeln. De är tagna ur *Psaltaren* och den apokryfiska skriften *Syrachs bok*. I Bibelöversättningen kunde man annars vänta sig ett tyskt inflytande.

De tyska lånorden försvinner alltså av en mängd olika skäl. Osmans modell har kunnat användas för att definiera orsakerna, även om alla kategorier i modellen inte har utnyttjats eller inte är tillämpbara på en lånordsundersökning av denna typ. Det gäller kategorierna "Luthers Einfluß" och "Dialektwörter", "Leicht zusammengefügte Bildungen" och "Gelegenheitsbildungen" skulle kunna slås samman till "Tillfälliga försvenskningar". En ytterligare kategorisering av ord som utkonkurreras av synonymer behövs och uppdelningen i medvetna och omedvetna betingelser bör eventuellt justeras. Modellen har alltså brister och tveksamheter men borde ändå kunna användas som utgångspunkt för en mer lånordsanpassad kategoriindelning. Semantiska betingelser, särskilt semantisk förskjutning och synonymi är i denna undersökning de vanligaste dödsorsakerna.

Litteratur

- Dahlgren, F. A., 1914-1916: *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.
- Hellquist, E., 1930: *Svenska ordförrådets ålder och ursprung*. Lund. Bd. II.
- Holthausen, F., 1915: "Vom Aussterben der Wörter". I: *GRM*. Bd. 4.
- Jacobsen, L., 1912: *Kvinde og mand*. København & Kristiania.
- Osman, N., (utg.) 1972: *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München.
- Lange, S., 1990: "Om ordval och synonymik i äldre och yngre svenska texter". I: *Nysvenskastudier*. Bd. 70. 95-114.
- Lange, S., 1998: "Projektet »Tysk orddöd i svenskan«". I: *Historisk lexikologi. Orddöd. Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts*. 14. Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.). Berlin.
- Nordisk familjebok*. 1904-1926 (2. uppl.). Stockholm.
- Noreen, A., 1911 (2:a uppl.): "Ordens död". I: *Spridda studier*. Stockholm.
- SAOB = *Ordbok över det svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*. 1945. Lund.
- Thors, C. E., 1965: "Ordens död". I: *Folkmålsstudier*. Bd. 19. Helsingfors.

Wie die Spinne aus der Nahrung, die sie aufnimmt, beständig den Faden ihres Netzes spinnt, so verwandeln wir die Zukunft, die wir aufnehmen, ständig in Vergangenheit. (Zimmerli, W. Ch., 1998: "Zeit als Zukunft". I: Was treibt die Zeit? Weiss, K. (utg.). München.)

Albena Beltchewa (Berlin)

WERDEN+ INF. OCH KOMMER ATT + INF. EN SPRÅKHISTORISK EXKURS I FUTURUMFORMERNAS UTVECKLING I SVENSKA OCH TYSKA

Nutidens svenska uppvisar tre centrala futurumuttryck: *ska* + *inf.*, *kommer (att)* + *inf.* samt futuralt presens. I tyskan motsvaras dessa tre av endast två uttrycksmedel: *futuralt presens* samt *werden* + *inf.* Sättet att uttrycka futurum varierade i de båda språken under språkhistoriens gång.

Fururumets utveckling i tyskan och svenskan

Fornsvenska och fornhögtyska skildes sig inte särskilt från varandra vad det gäller futurumuttrycket. I fornhögtyskan fanns det inte heller något syntaktiskt futurum. Dess roll tog perifrastiska konstruktioner med modalverben *scula*, *māste/vill* + *inf.* och *futuralt presens*. Men också konjunktiv och imperativ (optativ) användes för att uttrycka futuralt betydelse. Ulfila och de fornhögtyska översättarna använde rent presens vid översättningar från latinskan eller grekiskan, ibland kunde också partikeln *ga-* användas. *Weissagung von den zukünftigen Dingen* ('Spådom om framtiden') i *Muspilli* skrevs t. ex. i rent presens (jfr. Paul, 1920). I *Wulfiska bibeln* överväger optativ för futurum och i *Tatian* översattes latinskt futurum 27 gånger med optativ (jfr. Scaffidi-Abbate, 1981, 288ff.). Augusto Scaffidi-Abbate, som undersökte dessa två källor, påstår att optativ användes, om futurum var prohibitivt, jussivt eller adhortativt och kunde jämföras med imperativ. Senantikens latin hade sannerligen ett rikt urval av futurumformer: syntetiskt futurum betecknade avsikt, gerundium på *-ndus* betecknade skyldighet och perifrastiska konstruktioner betecknade bestämmande betydelse.

Vid den litterära traditionens början fungerade omskrivningen med *skulan* i germanskan som futurum. *Scal* + *inf.* är det äldsta analytiska futurumet i tyskan (jfr. Hinsdale, 1897), men denna konstruktion var och är mycket populär i alla germanska språk. Nu för tiden återfinns vi *skulan* med futuralt funktion i nederländskan: *Ik zal kommen*, svenskan: *Jag ska komma*, i norska och danska och i engelskans 1. person futurum. I engelskan blev verbet auxialiserat och semantiskt uttömt. Verbet *vilja* används i engelskan, danskan och norskan med futuralt funktion men också *skal*, men bara i engelskan tappade *vilja* sin modala betydelse genom en gradvis reducering av den deontiska modaliteten. Verbet *scal* (el. *schal*) i engelskan började användas allt oftare för futurum, från och med 1100-talet, jfr.: *To love my lady, whom I love and ever shal, til that myn herte sterve* (Chaucer, citat efter Brunner, 1938, 87).

Futurumomskrivningar med *will* utvecklades i engelskan senare, först från och med 1300-talet (Brunner, 1938, 88), jfr.:

Oure manciple I hope he will be deed (Chaucer, Reeves Tale, C.T.A. 4029).

I fornnordiskan användes *futuralt presens* och verben *munu* och *sculu* med infinitiv för futurum, „the first implying intention or inclination, the other purpose or determination“ (Haugen, 1982, 136):

Muntu mér, Freyja, fjaðrhams ljá? (Edda, Þrymskviða 3)

Hann skal standa, þá er bæði himinn ok jorð hefir farizt. (Snorri Edda, 12, 28)

Utvecklingen av *werden* + *inf.* i tyskan

De perifrastiska futurumformerna med *müssen*, *sollen*, *wollen* är i medelhögtyskan fortfarande vanliga. Jag har förgäves sökt efter *werden* + *inf.* i Nibelungenlied, som stammar från 1300-talet. Där används *werden* enbart i kombination med adjektiv, part. pres. och part. perf., jfr.:

Er sprach: „ir wert versünet wol nâch disen tagen...“ (Nibelungenlied, 895)

si muoz werden richer danne iemen lebender si (Nibelungenlied, 695/3)

jâ wirt ir dieneende vil manec woeltlicher man. (Nibelungenlied, 1210/4)

Först under den tidiga nyhögtyska perioden (Frühneuhochdeutsch) utvecklades *werden* + *inf.* till futurumuttryck. Första belägg på *werden* + *inf.* eller *werden* + *part. pres.* tycks man ha hittat mellan 900- och 1300-talet. Djordjevic (1977) skriver om enstaka belägg från 900-talet, Saltveit (1962) citerar ur St. Lambrechts Brevarien från 1200-talet:

Wand wer wirt in den luften gelichen dem herren, wer wirt gelich wesen dem herren in den chinderen gotes?

Werden-konstruktionerna återger här latinets futurum, jfr. *wirt gelichen* = *equitabitur*; *wirt gelich wesen* = *similis erit* (Ingerid Dal, 1964, 162).

Andra futurumforskare daterar de första beläggen på *werden* + *inf.* som futurumkonstruktioner från 1200- och 1300-talet. Senare kvantitativa undersökningar (jfr. Walther, 1982 och Bogner, 1989) börjar sina statistiska beräkningar först med 1400-talet. På grund härav kan man dra slutsatsen att *werden* + *inf.* inte spreds vågformigt från öst till väst, inte heller från syd till nord utan uppträdde samtidigt på olika ställen och i olika dialektområden. Konstruktionen grammatikaliserades på 1500-talet. Tidiga belägg finns samtidigt i elsässiskan, i alemanskan och i ripuarskan.

Werden + *inf.* uppstod som aspektuell motpol mot *sein*-konstruktionen. Eftersom det aspektuella systemet inte längre var relevant i tyskan kunde *werden* + *inf.* utvecklas i komplementär opposition till modalverbens futurum (*sollen*, *wollen*, *müssen* + *inf.*) och sedan kvarstå som enda futurum i tyskan (Leiss, 1992; Oubouzar, 1974).

Utvecklingen av *kommer att* + *inf.* i svenskan

1600-talets grammatikor beskriver svenskans futurum med *skulle* + *inf.*, *vill* + *inf.* eller *rent presens*. Ungefär samtidigt med tyskan kommer en ny konkurrerande konstruktion upp och söker sin plats som futurumuttryck: *kommer att* + *inf.* Olavus Petris översättning av det Nya Testamentet från 1526 visar oss dessutom några andra möjligheter att bilda futurum i 1500-talet:

Ty huilkon som hafuer/hono skal gefuas/och han skal wardha ooch haffuandes/men thett som icke haffueer/aff hono skal och wardha taghit thet sem han haffuer/ (NT 1526, Mat. 13) *dagha wardha kommande* (NT 1526, Mark. 2:20)

Olavus Petri hade Erasmus på latin och Luthers tyska bibelöversättning som referenser, vilket leder till att det blir svårt att bestämma vilket inflytande som varit störst vad det gäller futurumuttrycket: det latinska uttrycket (*uenient... dies*), det latinska perifrastiska futurumet (*uenturus est*) eller den tyska konstruktionen (*wird... kommand*). Alla dessa konstruktioner har snabbt försvunnit ur den profana litteraturen och förknippas med arkaiserande biblisk stil. Sven Hof förklarar: „Warda kallandes Luc. 1:48 heter, på obruten Svenska, skola kalla” (jfr. SOU, 1968, 511). NT 1541 visar oss att det inte var nödvändigt att överbelasta texten med tredelade konstruktioner och brukar enkelt *skall* + *inf.*, jfr. Markus evangeliet, 16-18:

NT 1526

Genom mit namn *wardha the vthdriffwande* diefflar, the *warda talande* medh nya tungor, the *warda fördriffuandes* ormar, och om the dricka nothot thet dldhelighit är, *wardher them intit skadhandes*.

Nya testamentet från 1526 visar däremot inte bara en stor mängd av arkaiska former, utan också de första beläggen på *kommer att* + *inf.* i svenskan, jfr.:

... ty *thet kommer ther till ath* Herodes skall sokia efter barnet. (NT 1526, Mat. 2)

Samma sats (Mat. 2: 13) översätts i NT 1981 (H. Riesenfeld; J. Palm) och i Levande Bibeln (1977) med *kommer att*:

... ty Herodes *kommer att* söka efter barnet för att döda det.“ (NT 1981),

... för kung Herodes *kommer att* försöka döda barnet.“ (Levande Bibeln, 1981).

Exemplet ur NT 1526 bildades tydligen enligt mönstret *thet skall ske at* ... + futural sats,

jfr. också:

...*thet skall skee ath tw bliffuer måällöös* (NT 1526, Luk. 1:20).

För ty *thet skal skee ath menniskione son skal koma j sins fadhers herligheet medh sinu englar...* (NT 1526, Mat. 17).

Beckman (1917) interpreterar den opersonliga konstruktionen *Thet må komma att...* som en möjlig ursprunglig källa för *kommer att* som futurum. Ett vidare intressant belägg ur bibelspråkets svenska är kontaminationen *skal komma til at*, jfr.:

... *tå han skal komma til at förklarar medh sijn helghon* (NT 1541)

Man kan här spekulera och förmoda, att *kommer att* först fungerade som en „svans” efter *skall*. I nysvenska kan man använda *kommer att* i stället för *skall* + *inf.* Jag har tyvärr inte hittat fler liknande exempel för att kunna underbygga svanshypotesen. Vad kontaminationen beträffar menar Tschekalina att den förekommer vid modalt färgat futurum, där *skall* bär den modala komponenten och *komma att* + *inf.* uttrycker oundviklighet av det kommande (Tschekalina, 1993).

En annan möjlighet för uppkomsten av *kommer att*-konstruktionen diskuteras i en opublicerad uppsats av Bojesson (cit. efter Christensen, 1997), som antar, att futuralt *komma* har lånats från tyskan under äldre nusvensk tid, där den användes påfallande ofta, uteslutande till verbet „kosta”. Äldsta belägg på *kommer att* *bekåste* finns från 1580-talet enligt Bojesson.

En liknande icke styrkt förmodan finner vi hos Elisabeth Leiss i artikel *Zur Entstehung des neuhochdeutschen analytischen Futurs*, (1985), som antar “att tyskans *werden* + *inf.* är ett översättningslån från tchekiskan *budu* + *inf.*” Det är faktiskt så att *werden* + *inf.*-lösningen är unik i germanska språkfamiljen och har sina rötter i gotiskans *wairþan* och i nordiskans *verða*, där verbet användes i förbindelse med part. pres. och hade inkoativ betydelse. I isländskan har vi ett nutida exempel på *varða*: *ég verð að fara* (jfr. Morris, 1964). Det bästa argumentet för *kommer att*-konstruktionens genuina utveckling i svenskan är faktiskt närvaron av densamma i färöiskan. Huruvida företeelsen beror på danskt inflytande är obekant, skriver G. Holm (Holm, 1958) och ger oss ett par exempel på futuralt bruk av *koma at* + *inf.* i färöiskt tidningspråk:

Hetta kemur at taka nakað av tíð. (Tidn. 1956, nr. 64:1)

Men so eitt kvöldið Kallur kom úr dansinn, nú kemur hann at fylgjast við einum konufólki. (Brú Fjallaskuggin 28)

Färöiskan och isländskan använde också *fara að*-konstruktionen för snarlika rörelseverbkonstruktioner under 1500-talet. I dessa används dock rörelseverbet *gå*, jfr. *to be going to* i modern engelska. Frågan varför olika språk tenderar till att använda olika rörelseverb kan man inte besvara. Holm (1958) anmärker: „En orsak finnes ju till all språklig förändring, men det är inte givet att den framträder i källorna“.

Men tillbaka till futurumet i svenskan:

1600-talet uppvisar ett system av tre futurumvarianter: *presens*, *skall* + *inf.* och *kommer att* + *inf.* (först används *kommer att* med finala eller spatalska prepositionen *til*, som senare deleterades). *Kommer att* används vid denna tid oftare i kanslispråket än i privata brev. Denna utveckling är typisk också för användningen av *werden*-futurumet i tyskan, där första fullgoda belägg finns i Karl IV kansli i Prag. Sedan 1883 ersätter *kommer att* i nyare bibelversioner ställvis *skall*-perifrasen, men också futuralt *presens*. Typiska kon-
texter för *kommer att* + *inf.* i bibeln är: gnomiskt futurum el. tidlöshet (a) och profetior (b), jfr.:

(a) *Ty där din skatt är, där kommer ock ditt hjärta att vara* (NT 1917, Mat. 6)

(b) *Jesus sade: Din bror kommer att uppstå* (NT 1981, Joh. 11)

I ordböcker och grammatikor registreras *kommer att*-konstruktionen först under 1800-talet. Påfallande stor popularitet får *kommer att* i tidningsspråket, särskilt efter verba dicendi:

Stats-Sekreteraren för Krigsärenderna, Hr. Nordenfalk, berättas nu åter, innan kort komma att lemna portföljen. (Aftonbladet, 16. dec. 1830, nr. 3)

Staden Slesvig säges komma att blifva säte för regeringen i de från Danmark afskilda hertigdömena (DN, 3. jan. 1865, nr. 2)

Särskilt i annonser om auktioner, invigningar och konserter med precisa tids- och orts-
angivande brukades nästan uteslutande *kommer att* + *inf.*, jfr.:

Inbjudning till ett svenskt välgörenhetsmöte, hvilket kommer att hållas i Stockholm den 25 maj 1857 och följande dagar. (Affisch, 1857)

Samlingen kommer att försäljas på offentlig auktion i H. Bukowskis lokal Arsenalgatan 2D, onsdagen den 16 november 1898... (Affisch, 1989)

Kommer att slår igenom och används rentav utan infinitivmärket *att*, särskild i ledig stil och av unga språkanvändare. Mycket kontroversiellt är valet av det riktiga futurum-
uttrycket i de senaste svenska bibelöversättningarna. Bibelkommitéens förbättringsförslag tog gärna bort *kommer att*-ställen ur NT 1917 och satte gamla *skall*-perifrasen eller enkelt *presens* i stället.

	NT 1917	Bibelkommités förslag för en kyrkobibel	Bibelkommités förslag för en folkbibel
Rom 8	<i>Ty jag håller före att denna tidens lidanden intet betyda, i jämförelse med den härlighet som kommer att uppenbaras på oss.</i>	<i>Jag håller före att denna tidens lidanden intet betyder i jämförelse med den härlighet som en gång i oss skall uppenbaras.</i>	<i>Jag tror att det, som vi lider här i tiden, ingenting betyder i jämförelse med den härlighet som skall komma oss till del, när den en gång uppenbaras</i>

Futurumsituationen i modern svenska och tyska

Vad gäller tyska råder en stark motsättning mellan så kallade futurister och modalister om futurumvärdet av *werden*-futurumet. Modalisterna bestrider att någon konstruktion utan *presens* kan uttrycka futurum med säkerhetsprognos. Det finns också påstående, att *werden*-futurumet skulle användas bara i konstlad, av främmande språk påverkat tal. Laboviers dialektundersökning (jfr. Salveit, 1962) menar sig också ha bevisat, att i dialekterna enbart *presens* helst med modalverben *wollen*, *sollen*, *können* skulle ha någon futuralt värde. Jag för min del följer Leiss (Leiss, 1992) idé om två olika tempus-system i tyska: de nonadditiva verbens och de additiva verbens tempussystem. Enbart additiva verb kan kombineras med *werden* + *inf.* för att bilda futurum. Nonadditiva verbs *presens* är i sig futuralt. När nonadditiva verb förbinds med *werden*-konstruktionen uppstår övergeneralisering, en aspektuell och temporell övermarkering, som leder till modal betydelse. Principiellt är det inte omöjligt att integrera de nonadditiva verben i de additiva verbens tempuskategori. Vad som stör denna möjlighet är hjälp verbet *werden*, som Leiss omnämner som „chamäleonartig“ (Leiss, 1992, 254), eftersom det kan anpassas till varje aspektuell omgivning. Verbet *werden* är ju samtidigt både additivt och nonadditivt.

Vid första ögonkastet är denna fördelning inte antagbar enbart för tyskan. Svenskan uppvisar samma aspektuella bild. Svårigheten består nu i att det svenska futurumsystemet består av tre medlemmar eller tre centrala futurumuttryck (jfr. Christensen, 1997): *ska* + *inf.*, *kommer att* + *inf.* samt *presens*. Funktionsfördelningen mellan de tre konkurren-
terna är inte alltid klart reglerad. I teoretiska arbeten beskrivs vanligtvis tre funktionella användningar hos futurumformerna: temporalitet, modalitet och aktualitet. En direkt jämförelse med tyskan resulterar i olika förhållandet *werden* + *inf.* = *ska* + *inf.* o c h / e l l e r *kommer att* + *inf.*; fut. *presens* i tyska = fut. *presens* i svenska. Intressant är å andra sidan hur normerande verk, t. ex. grammatikor, behandlar perifrastiskt futurum i de båda språken. I tyskans grammatik står *werden*-konstruktionen helt naturligt som futurum I och II (futurum exaktum). Svenska grammatikor, särskilt för svenska som andra språk, ger enbart en antydning av existensen av *kommer att* och man förmedlar stu-
denterna kunskap framför allt om futuralt *skall*. På det viset får vi en förenklad, men inte heller korrekt översättningslösning. Studenterna känner bara till *skall*-futurumet i svenska och kan inte använda *kommer att* + *inf.*

Kan man översätta *kommer att* + *inf.* med *kommen zu* + *inf.* på tyska?

Här är det intressant att notera att i tyskan finns en grammatiskt fenomen som kallas „Funktionsverbgefüge“, som kan ha passiv funktion. Sådana „Funktionsverbgefüge“ är t. ex. följande: *zur Entscheidung kommen* i stället för *entscheiden* (‘besluta’), *zur Sprache bringen* i stället för *besprechen* (‘diskutera’). Prepositionella *kommen*-formeln i *zur Entscheidung kommen* kan stå som ekvivalent till *wird entschieden werden* och kan nästan kallas för passivets futurum. Iakttagelsen är intressant i det mån att också svenskans passiv uppvisar en stor affinitet till *kommer*-konstruktionen. En bra illustration till detta är

ovan citerade annonser från 1800-talet. I min annonssamling uppgår *kommer*-konstruktionen i detta sammanhang nästan till 99%, jfr.:

Inbjudning till den högtidlighet varmed Tegnersstatyn i Växjö kommer att avtäckas. Växjö, 1929. (Affisch, 1920)

Den tyska ekvivalenten för denna formulering kan bara vara 'wird eröffnet', d. v. s. *werden* + *part. perf.* eller *passiv*, men inte *werden* + *infinitiv* ('wird eröffnet werden') p. g. a. det nonadditiva verbet *avtäckas* ('eröfina'). Jag avstår här avsiktligt från att förklara alla olika betydelser som kan finnas i de tre centrala futurumuttrycken i svenskan och övergår i stället till att diskutera relationen mellan svenska *kommer att* och tyska *werden* + *inf.* Det svenska *kommer att* + *inf.* kan vara temporalt, accidentiellt och aspektuellt (jfr. Christensen, 1997). Den accidentiella betydelsen påvisas bara i perfekt och imperfekt och är begränsad till en situation som inte är initierad, t. ex. *De kom att höra till de överlevande*. Men viktigare för relationen med *werden* är att *kommer att* + *inf.* inte kan delta i imperfektiva situationer. Tyska *werden* däremot kan uppträda utan problem i alla tre verbkategorier, modus (inkl. imperativ), tempus och genus.

Till slut vill jag också visa ett exempel på en försätlig förekomst av *kommer att* i satsen:

Så kommer det att bli.

Här vore det fel att översätta satsen med 'Das wird so sein' eller med 'Das wird so kommen!' Satsen är egentligen en översättning av den engelska titeln *It's bound to happen* (Archibald Montgomery Low, 1954) och måste lyda på tyska 'Das muß so kommen!' (notera: *kommen*, inte *werden*!)

Litteratur

- Beckman, N., 1917: "Hur uttryckes hos verbet framtid i forn- och nysvenskan? En provföreläsning och en önskelista". I: *Språk och stil*. Bd. 17. 1-16.
- Bogner, I., 1989: "Zur Entwicklung der periphrastischen Formen im Fnhd". I: *Zeitschrift für deutsche Philologie*. Bd. 108. Sonderheft. 56-85.
- Brunner, K., 1938: *Abriß der mittellengischen Grammatik*. Halle a. d. Saale. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte. C. Abrisse Nr. 6.
- Christensen, L., 1997: *Framtidsuttrycken i svenskans temporal system*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A 52. Diss. Lund.
- Dal, I.: 1964: "Buchbesprechung zu Saltveits: »Studien zum deutschen Futurum«, 1961, Oslo". I: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*. Bd. 86. 161-167.
- Djordjevic, M., 1977: *Razvoj futurskih*. Sarajevo.
- Flasch, K., 1993: *Was ist Zeit? Augustinus von Hippo. Das XXI. Buch der Confessiones. Historisch-philosophische Studie. Text-Übersetzung-Kommentar*. Frankfurt a. M. 251.
- Haugen, E., 1982: *Scandinavian Language Structures*. Tübingen.
- Hinsdale, E. C., 1897: *Über die Wiedergabe der lateinischen Futura bei den ahd. Übersetzern*. Diss. Göttingen.
- Hof, S., 1753: *Swänska språkets rätta skrifsätt med sina bewis förestält och till Kongl. Swänska Wettenskaps Akademien framgifwit af S.H.*
- Holm, G., 1958: "Syntaxgeografiska studier över två nordiska verb". I: *Acta universitatis uppsaliensis*. 1958. 1 (UUÅ).
- Kotin, M. L., 1995: "Das Deutsche als werden Sprache. (Synchronie und Diachronie der werden-Perspektive im deutschen Verbalsystem)". I: *Das Wort*. Jahrbuch.
- Leiss, E., 1985: "Zur Entstehung des neuhochdeutschen analytischen Futurs". I: *Sprachwissenschaft*. Bd. 10. 250-273.
- Leiss, E., 1992: *Die Verbkategorien des Deutschen: ein Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung*. Berlin; New York.
- Morris, P. M., 1964: *Das Futurum in den altisländischen Familiensagen. Ausdruck und Anwendung*. Diss. A. München.
- Oubouzar, E., 1974: "Über die Ausbildung der zusammengesetzten Verbformen im deutschen Verbalsystem". I: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Bd. 95. 5-94.
- Paul, H., 1920: *Syntax*. I: *Deutsche Grammatik*. Bd. IV. Teil IV. Halle.
- Saltveit, L., 1962: *Studien zum deutschen Futur. Die Fügungen »werden« mit dem Partizip Präsens und »werden« mit dem Infinitiv in ihren heutigen Funktionen und in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Bergen; Oslo.
- Scaffidi-Abbate, B. A., 1981: "Möglichkeiten der Futurbezeichnung im ahd. Titian und in anderen ahd. literarischen Denkmälern". I: *Sprachwissenschaft*. Bd. 6. 288-334.
- SOU = "Statens offentliga utredningar". *Nyöversättning av Nya testamentet. Behov och principer*. 1968. 65.

HUR KAN OBSERVATIONER AV HÖGLÄSNING UTNYTTJAS SPRÅKVETENSKAPLIGT ?

Inledning

I följande uppsats presenteras hur observationer av högläsning kan utnyttjas som metod för att utifrån ett språkvetenskapligt perspektiv undersöka delar av läsprocessen. Några resultat kommer också att presenteras från en första analys som genomförts som en del av mitt avhandlingsarbete, en longitudinell undersökning av ett 50-tal svenska nybörjarläsares lässtrategier. Inledningsvis presenteras delar av de diskussioner som förts inom läsforskningsfältet de senaste årtiondena samt hur mitt avhandlingsarbete kan sättas i samband med dessa. Därefter följer en beskrivning av den metod jag har använt som utgångspunkt för mina analyser, och slutligen presenteras kortfattat några belysande resultat med sammanfattande kommentarer till resultaten och metoden.

Sammanfattande forskningsbakgrund och utgångspunkter för undersökningen

Inom läsforskningen har man de senaste årtiondena fört en livlig debatt om hur olika språkliga nivåer eventuellt samverkar vid avkodningen av det skrivna ordet – något som kan relateras till motsvarande forskning inom auditiv språkperception. Från att i de tidigaste undersökningarna av läsprocessen främst ha undersökt ögonrörelser under läsning, alltså en relativt mekanisk utgångspunkt, har tyngdpunkten alltmer förflyttats mot de mentala processer som pågår under läsningen. Traditionellt har man framförallt studerat läsprocessen i experimentella situationer av typen ordigenkännings- eller ögonrörelseundersökningar, medan användandet av löpande texter har varit i stort sett obefintligt.

Vad gäller teorier om vilka språkliga nivåer som processas vid avkodningen av ord har utgångspunkterna pendlat genom årtiondena. Här kan tre modeller skönjas, "top down"- "bottom up"- och interaktiva modeller. Goodman (1976) får ofta stå som en företrädare för den första modellen, även om han senare delvis har värt sig mot den beskrivningen (Goodman, 1981). På 1970-talet beskrev han läsning som "a psycholinguistic guessing game", med vilket han menade att läsning är en hypotesstyrd aktivitet där läsaren drar mesta möjliga nytta av högre nivåer, t. ex. syntax och semantik, för att spara möda på lägre nivåer, avkodningen av ord. Gough (1976), en förespråkare för en "bottom up"-modell, hävdar att de lägsta nivåerna, grafemen, processas först, varefter strukturen på ord-, fras- och satsnivå byggs upp. I den tredje modellen utgår man från att de olika språkliga nivåerna interagerar med varandra vid avkodning (t. ex. McClelland & Kawamoto, 1987). På senare år har de högre nivåernas roll i stort sett lämnats därhän i den lästeoretiska debatten, även om undantag finns (t. ex. Walczyk, 1995).

Särskilt när man lyssnar på de nybörjare som ännu inte har fått något flyt i sin läsning och som tragglar sig fram med avkodning av grafem efter grafem, kan det tyckas som att de knappast kan ha något grepp om textens högre nivåer, till följd av svårigheten med själva

- Tscheckalina, E., 1993: *Sistema form i grammaticeskie kategorii svedskogo glagola*. Diss. B. Moskva.
- Törnudd-Jalovaara, E., 1989: "»Skall« och svenskans tre modus". I: *Nysvenska studier*. Bd. 69. 127-148.
- Walther, C., 1982: "Einblicke in die Geschichte unserer Futurform (werden + Infinitiv)". I: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität*. Gesellschaftswiss. Reihe 31. 597-601.
- Zimmerli, W. Ch., 1998: "Zeit als Zukunft". I: *Was treibt die Zeit?* Weiss, K. (utg.). München. 263-291.

Källor:

- Affischer och titel (ur LIBRIS-biblioteksök på internet).
- Aftonbladet, nr. 1-10-1830.
- Chaucer, R. T., C.T.A. 4029 (citerat efter Brunner, 1938, 88).
- Dagens nyheter, nr. 1-10 -1865.
- Das Nibelungenlied II* (Studentuppl., 1990).
- Det nya Testamentet*. Ofwersat aff O. Petri. 1526. Stockholm.
- Edda, Prymskviða* (cit. efter Haugen, 1982, 136).
- It's bound to happen* (Low, A. M., 1954).
- Levande Bibeln* (1977).
- NT*, 1981 (H. Riesenfeld; J. Palm).
- Nya Testamentet*, 1541 (citerat efter SOU, 1968, 65).
- Nya Testamentet* 1917 (citerat efter SOU, 1968, 65).
- Snorri Edda* (cit. efter Haugen, 1982, 136).

grafemavkodningen. Men i mitt avhandlingsarbete har jag som övergripande syfte att undersöka i vilken mån **olika** språkliga nivåer tycks processas under nybörjarläsares högläsning av löpande text och jag menar att man genom en noggrann analys av de felläsningar och korrigeringar som görs kan få en bild av i vilken utsträckning även högre nivåer än grafem spelar roll även för dessa läsare. Min hypotes är att läsarna styrs av såväl högre som lägre språkliga nivåer vid avkodningen.

Utgångspunkten har varit att studera lässtrategier hos nybörjarläsare som utsätts för en okänd löpande text utan bildstöd. På så sätt försätts läsarna delvis i en ovan lässituation, dels eftersom de allra flesta texter som riktar sig till nybörjare har bilder som mer eller mindre avspeglar textens innehåll, dels eftersom läraren i många fall samtalar med barnen om textens innehåll för att ge dem förståelse. Den ovana lässituation jag försätter läsarna i är medvetet vald för att de endast ska vara utlämnade åt själva texten i sin läsning, och därmed möjliggöra för mig att kartlägga vilka strategier som används, framförallt vad gäller språkliga eller inomtextuella ledtrådar. I den studie som jag redovisar nedan har jag inte gjort någon analys av högre intertextuella nivåer än meningsnivån. Hur texten som helhet kan påverka avkodningen kommer att belysas i senare undersökningar.

Högläsningsobservationen

Metoden jag har använt bygger på transkriptioner av videoinspelningar där läsarna enskilt läser högt. Svårighetsgraden på texterna har anpassats till läsarnas faktiska förmåga och har valts så att de inte ska vara vare sig för lätta eller för svåra, utan ha en svårighetsgrad som ställer läsaren inför en del problem, men på en sådan nivå att dessa inte ska vara oöverstigliga. De texter som valts är tagna ur dels läsläror som inte använts i klasserna, dels barnböcker eller bredvidläsningsböcker för lågstadiet.

Efter videoinspelningarna har inläsningarna transkriberats, delvis enligt den metod för högläsningstranskription som utarbetats av Lange (Lange, 1987). Traditionen inom högläsningundersökningar har annars varit att anteckningar görs för hand direkt i originaltexten (t. ex. Weber, 1970, Iversen, 1996). Langes metod däremot går i stället ut på att två kolumner används för en transkription där den ena kolumnen visar hur den faktiska läsningen gick till, medan man i den andra har utrymme att kommentera ev. avvikelser från originaltexten. Metoden ger alltså en möjlighet att på ett smidigt sätt få tillgång till hur den faktiska högläsningen lät, samtidigt som man genom de fortlöpande kommentarerna om avvikelser kan fastställa hur originaltexten ser ut. Dessutom kan man kommentera läsningen på en mängd olika plan utan att transkriptionen för den skull bli alltför svårläst.

Enligt Langes metod klassificeras felläsningarna direkt i transkriptionen, bl. a. avseende felnivå, t. ex. fonem, morfem eller ord (högre nivåer implicerar lägre nivåer), och feltyp, t. ex. uteslutning, utbyte eller tillägg. Dessutom noteras olika typer av tvekbeteenden, exempelvis ansatsstamningar och pauser, liksom ev. korrigeringsförsök.

De förändringar jag har gjort i grundmetoden är dels på det tekniska, dels på det analytiska planet. Tekniskt anpassades metoden för att den ska kunna utnyttjas för

datorbaserad bearbetning av inläsningarna och jag har då transkriberat direkt i ett databasprogram. För att lättare kunna få fram statistiskt bearbetningsbart material delades kommentarkolumnen upp i ett antal fält som användes för att "tagga" läsningen på olika sätt. Detta gör att olika typer av datorbaserade utsökningar kan göras, liksom kombinationer av utsökningar ur olika fält. Exempelvis kan man enkelt utifrån transkriptionen få ut data som visar om fel av en viss typ tenderar att samvariera med t. ex. korrigering.

Förändringen på det analytiska planet bestod i att ytterligare etiketteringar av läsfelen gjordes förutom de ovan beskrivna klassificeringarna. Bl. a. angavs också lingvistisk konsekvens av felläsningen och lingvistisk likhet mellan textord och läsfel. För varje fel angavs lingvistisk konsekvens på ord-, syntaktisk och semantisk nivå. Följande kategorier användes (förkortningar inom parentes):

- **Ordnivå:** Här anges om felläsningen resulterar i ett riktigt ord eller ett nonsensord. Med nonsensord avses här dels s. k. pseudoord, d. v. s. ord som inte är svenska, men som har en morfologisk och fonologisk struktur som gör dem till möjliga svenska ord (t. ex. ordet *syskon* utläst som [sy:kon]), dels rena nonsensord, d. v. s. ord som inte delar morfologisk eller fonologisk struktur med möjliga svenska ord (t. ex. namnet *Tor* utläst som *otr*). Den andra feltypen är mycket ovanlig i materialet; endast ett fåtal felläsningar resulterar i denna typ av "ord". Termen innefattar också ord som har ljudats korrekt, men vars uttal leder till ett nonsensord (t. ex. ordet *hund* uttalat med lång vokal, [hø:nd]).

- **Syntaktisk nivå,** inklusive morfologi. Här anges vilken syntaktisk konsekvens felläsningen får för texten:

- Meningens syntax blir korrekt (SyntAcc), t. ex. *Eva och Jöns får rida på sin hund* > *Eva och Jöns får ringa på sin hund*.

- Meningens syntax blir korrekt fram till och med felläsningen, men inkorrekt efter felläsningen, (SyntAccF), t. ex. *Till huset hör en grå lada* > *Till huset hör en gård lada*.

- Hela meningens syntax blir felaktig, både fram till och med felläsningen och efter. (SyntFel), t. ex. *Tor är len på sina ben* > *Tor är lönn på sina ben*.

- **Semantisk nivå:** Vilken semantisk konsekvens för meningen leder felläsningen till? Observera här att ett riktigt ord mycket väl kan leda till felaktig semantik i meningen:

- Meningens semantik förblir acceptabel (SemAcc), t. ex. *Anna får rida på sin hund* > *Anna får rita på sin hund*.

- Meningens semantik förblir acceptabel fram till och med felläsningen men leder till felaktig semantik i resten av meningen (SemAccF), t. ex. *Till huset hör en grå lada* > *Till huset hör en gång lada*.

- Meningens semantik blir felaktig både fram till och med felläsningen och efter, (SemFel), t. ex. *Tor är len på sina ben*. > *Tor är lönn på sina ben*.

Alla läsfel kan analyseras på alla dessa nivåer, förutsatt att felläsningen inte består av en uteslutning av ett eller flera ord, vilket självklart utesluter en analys på ordnivå. Alla fel får på så sätt olika kombinationer av konsekvenser på de olika språkliga nivåerna; exempelvis kan en felläsning som leder till ett riktigt ord passa in i meningen syntaktiskt och/eller semantiskt, medan ett nonsensord alltid leder till felaktig semantik men inte nödvändigtvis till felaktig syntax. Ett problem i analysen var de ord som ljudades korrekt,

men med ett nonsensorduttal, vilka alltså betraktades som nonsensord. I databasen gavs dessa en särskild etikett så att de lätt kunde uteslutas från läsfelen, vilket gjorde att det lätt kunde kontrolleras om klassificeringen av dessa var avgörande för resultaten.

Felen etiketterades också utifrån lingvistisk likhet mellan textens ord och läsefelet. Detta gjordes på grafisk, syntaktisk och semantisk nivå. I den första analysen används framförallt resultatet på grafisk nivå, eftersom denna nivå saknas i den övriga analysen. Här delades läsfelen in i grupperna ingen/liten likhet, någon likhet eller stor likhet. Olika kriterier användes för de olika nivåerna. På grafisk nivå användes ordlängd och antal lika/liknande grafem som kriterier. På syntaktisk nivå användes satsdel/ordklass och böjningsmönster, t. ex. genus och numerus (för att ett läsfel ska klassificeras "stor likhet" krävs här att detta tillhör samma ordklass och har samma form, medan "någon likhet" förutsätter samma ordklass/satsdel men inte samma grammatiska form). På semantisk nivå användes semantiska fält som kriterium. Det visade sig vara svårt att hitta tillräckligt tydliga kriterier när det gäller lingvistisk likhet, särskilt på grafisk och semantisk nivå, och etiketteringen är därför delvis gjord på känn och får betraktas som relativt preliminär. Eventuellt kommer jag att försöka utarbeta en pålitligare klassificering längre fram.

Grupperingen av korrigeringar gjordes tredelad, korrekt korrigering (KK), felaktig korrigering (FK) och ingen korrigering (IK). Denna del av analysen gjordes för att se i vilken utsträckning läsarna stördes av sina läsfel och försökte korrigera sig. Det kan finnas flera orsaker till att ett fel inte korrigeras, t. ex. att läsaren inte upptäcker sitt läsfel, att han/hon upptäcker felet men av en eller annan anledning väljer att inte korrigera det, antingen för att det är för svårt, för att det upplevdes som språkligt eller innehållsmässigt acceptabelt, eller kanske för att läsaren tror att det inte märktes. I bearbetningen av den första analysen slås de två grupperna korrekt korrigering (KK) och felaktig korrigering (FK) samman, eftersom de båda visar att läsaren upptäckt felläsningen och väljer att försöka korrigera det. I de fall ett korrigeringsförsök har lett till ett nytt fel analyseras båda läsfelen, t. ex. när texten *Anna får rida på sin hund* läses *Anna får rida på sin händ* (Nonsensord/SyntAcc/SemFel/FK) - *häst* (Riktigt ord/SyntAcc/SemAcc/IK). I analysen av korrigeringsstendenser slås grupperna SyntAccF och SyntFel samman, liksom grupperna SemAccF och SemFel, eftersom de alla har inneburit ett icke språkligt acceptabelt fel.

Förutom de ovan redovisade etiketteringarna gjordes för varje läsfel ytterligare taggningar, alla i syfte att ge tillgång till maximala utsokningsmöjligheter inför den statistiska bearbetningen av materialet. Exempelvis angavs läsarkod, inspelningstillfälle och läsnivå för varje läsfel, något som gör det möjligt dels att se på individuella mönster, dels på mönster vad gäller läsnivå, samtidigt som det lätt går att utesluta individer, läsnivåer eller inspelningssomgångar i olika delar av analysen. I resultatredovisningen nedan har χ^2 -test (chi-två) gjorts för att värdera resultaten av korstabellerna och härvid har p-värden angetts.

Resultat från en första analys baserad på högläsningsobservationer

Följande resultat baseras på en första analys som gjorts på transkriptionerna från den första inspelningen. Analysen av felläsningarnas språkliga konsekvens visar att på alla tre nivåerna ord, syntax och semantik, blir majoriteten av felläsningarna acceptabla, d. v. s. de leder ofta till riktiga ord, acceptabel syntax eller semantik åtminstone fram till och med felläsningen, vilket framgår av tabellerna 1-3 nedan (Här redovisas endast de siffror som gäller då korrekt ljudade ord med nonsensorduttal betraktats som nonsensord. För i stort sett samtliga tabeller gäller att resultatet blir i det närmaste identiskt oavsett hur dessa "felläsningar" betraktas. Enda undantaget är Tabell 1, där andelen nonsensord endast blir 38 % om alla korrekt ljudade ord utesluts.). Det tycks framförallt vara svårast för läsarna att bibehålla en acceptabel semantisk nivå. Bara c:a hälften av felläsningarna leder till acceptabel semantik fram till och med felläsningen, medan motsvarande andel på den syntaktiska nivån ligger på ungefär tre fjärdedelar.

Tabell 1. Konsekvens på ordnivå

	Antal	Procent
Riktigt ord	15	53
Nonsensord	137	47
Total	293	100

Tabell 2. Syntaktisk konsekvens

(Synt: syntax, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning)

	Antal	Procent	Akkumulerad procent
SyntAcc	176	57	57
SyntAccF	59	19	76
SyntFel	73	24	100
Total	308	100	

Tabell 3. Semantisk konsekvens

(Sem: semantik, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning)

	Antal	Procent	Ackumulerad procent
SemAcc	93	30	30
SemAccF	49	16	46
SemFel	166	54	100
Total	308	100	

I syfte att komma åt den grafiska nivån gjordes som nämnts en preliminär undersökning av läsfelens "likhet" med textorden. Här framkommer att på grafisk nivå uppvisar en överväldigande majoritet av läsfelen stor eller åtminstone någon likhet med textorden, medan motsvarande resultat på syntaktisk och semantisk nivå visar på betydligt mindre likhet mellan läsord och textord, se tabell 4 (skillnaden blir, kanske något förvånande, obetydlig om korrekt ljudade ord med nonsensuttal räknas som korrekt läsning). Det är alltså uppenbart att dessa läsare gör sitt avstamp i den grafiska bilden samtidigt som högre språkliga nivåer delvis får styra läsresultatet. Det tycks mycket sällan vara fråga om att gissningar helt utifrån kontext eller syntax får styra avkodningen. (Skillnaden i totalantal jämfört med övriga resultat beror dels på att ett antal felläsningar resulterat i avbrott, vilket leder till att felläsningen inte kan analyseras på högre nivåer än den grafiska, dels på att flera felläsningar bestått i utelämnningar av ett eller flera ord, vilket gör att dessa inte kan analyseras vad gäller språklig likhet, men väl vad gäller språklig konsekvens på syntaktisk och semantisk nivå.)

Tabell 4. Språklig likhet mellan läsfel och textord

	Grafisk likhet		Syntaktisk likhet		Semantisk likhet	
	Antal	Procent	Antal	Procent	Antal	Procent
Stor	208	66	137	47	53	18
Någon	97	31	47	16	18	6
Ingen/Liten	9	3	108	37	221	76
Total	314	100	292	100	292	100

Vad gäller korrigeringsstendens beroende på språklig konsekvens visar resultaten tydligt att läsarna korrigerar språkligt icke-acceptabla fel i större utsträckning än språkligt acceptabla fel, oavsett vilken språklig nivå som undersöks, vilket visas i tabellerna 5-7 nedan. En kontroll som gjorts visar att ingen språklig nivå tycks styra övriga vad gäller korrigeringsstendens, utan alla nivåer stärker i stället varandra. På så sätt korrigeras de fel som leder

till maximal icke-acceptabel språklig konsekvens (Nonsensord/SyntFel/SemFel) i betydligt högre utsträckning (80 %) än vad som gäller för någon enskild språklig nivå, på samma sätt som de fel som leder till minimal språklig konsekvens (Riktigt ord/SyntAcc/SemAcc) korrigeras i lägre utsträckning (30%).

Tabell 5. Korrigeringsstendens, ordnivå

(KK: korrekt korrigerig, FK: felaktig korrigerig, IK: ingen korrigerig)

		Korrigerig		
		KK/FK	IK	Total
Riktigt ord	Antal	73	83	156
	Procent	47	53	100
Nonsensord	Antal	96	41	137
	Procent	70	30	100
Total	Antal	169	124	293
	Procent	58	42	100

$p = 0.001$

Tabell 6. Korrigeringsstendens, syntaktisk nivå

(Synt: syntax, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning, KK: korrekt korrigerig, FK: felaktig korrigerig, IK: ingen korrigerig)

		Korrigerig		
		KK/FK	IK	Total
SyntAcc	Antal	87	89	176
	Procent	49	51	100
SyntAccF el. SyntFel	Antal	87	45	132
	Procent	66	34	100
Total	Antal	174	134	308
	Procent	56	44	100

$p = 0.004$

Tabell 7. Korrigeringstendens, semantisk nivå

(Sem: semantik, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning, KK: korrekt korrigering, FK: felaktig korrigering, IK: ingen korrigering)

		Korrigering		
		KK/FK	IK	Total
SemAcc	Antal	35	58	93
	Procent	38	62	100
SemAccF el. SemFel	Antal	139	76	215
	Procent	65	36	100
Total	Antal	174	134	308
	Procent	56	44	100
		$p < 0.001$		

Sammanfattning och slutord

Resultaten från den första analysen av läsfelen visar entydigt att dessa nybörjarläsare uppvisar en språklig känslighet för alla undersökta nivåer. Detta framgår av att majoriteten av felläsningarna leder till acceptabel lingvistisk konsekvens, åtminstone fram till och med felläsningen, oavsett vilken nivå som analyseras, att läsfelen visar stor grafisk likhet med textordet och att läsarna tenderar att lämna språkligt acceptabla läsfel därhän i högre grad än vad som är fallet med de språkligt icke-acceptabla felen, även här oberoende av språklig nivå. Det är uppenbart att den grafiska bilden tjänar som naturligt avstamp inför avkodningen av ord, samtidigt som övriga språkliga nivåer influerar det slutliga valet. Endast i ett fåtal fall uppvisar läsefelet liten eller ingen likhet med den grafiska bilden. Ett sådant exempel är läsefelet *Tor får mat på bordet* i stället för textens *Tor får mat på ett fat*, där läsaren uppenbarligen utifrån kontexten har bestämt sig för textens fortsättning innan hon tar sig an ordet *ett*.

Med utgångspunkt i frågeställningar inom läsforskningens område kan alltså högläsningensmetoden ge flera indikationer på läsprocessens natur hos dessa nybörjarläsare. Förutsatt att man vid inskrivning av transkriptionen i databasen (naturligtvis också senare, med risk för en del krångligt efterarbete) vet vilka frågor man vill ställa till materialet, kan transkriptionens "taggningar" anpassas så att en statistisk bearbetning relativt enkelt kan utföras utifrån en mängd olika frågeställningar. I nästa skede kommer jag att undersöka om det går att skönja ett utvecklingsmönster i tendenserna till språklig känslighet/språkligt beroende och så småningom kommer jag att se i vilken utsträckning det går att se individuella mönster i materialet.

Självklart ger många av de statistiska delundersökningarna upphov till nya frågor, och ovan har endast kvantitativa resultat redovisats. Inför kommande kvalitativa undersökningar av materialet kommer jag att ha bl. a. dessa kvantitativa resultat som utgångspunkt. Jag ska exempelvis i ett senare skede av min avhandling undersöka vilka ord eller ordsekvenser i texterna som tycks vara problematiska för läsarna och på vilket sätt problemen löses. Även då kommer jag att utgå från databasen och göra utsökningar på samtliga läsfel, för att därefter kunna detaljgranska dem utifrån relevanta frågeställningar.

Litteratur

- Goodman, K. S., 1976: "Reading: a psycholinguistic guessing game". I: *Theoretical models and processes of reading*. 2:a uppl. Singer, H. & Ruddell, R. B. (utg.), Newark
- Goodman, K. S., 1981: "Letter to the editor". *Reading Research Quarterly*. Bd. 16. 477-478.
- Gough, P. B., 1976: "One second of reading". I: *Theoretical models and processes of reading*. 2:a uppl. Singer, H. & Ruddell, R. B. (utg.). Newark.
- Iversen Kulbrandstad, L., 1996: *Lesing på et andrespråk - en studie av fire innvandrerdommers lesing av læreboktekster på norsk*. Oslo.
- Lange, S., 1987: "Metod och modell för analys av läsning". I: *Läsproblem: Fem uppsatser om barns lässvårigheter*. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet, MINS. Bd. 23. 73-121.
- McClelland, J. L. & Kawamoto, A. H., 1987: "Mechanisms of sentence processing: Assigning roles to constituents of sentences". I: *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*. McClelland, J. L.; Rumelhart, D. E. & the PDP Research Group (utg.). Bd. 2: *Psychological and Biological Models*. 272-325. Cambridge, Mass.
- Walczyk, J. J., 1995: "Testing a compensatory-encoding model". I: *Reading Research Quarterly*. Bd. 30. 396-408.
- Weber, R.-M., 1970: "A linguistic analysis of first-grade reading errors". I: *Reading Research Quarterly*. Bd. 5. 427-451.

BEGREPPET NYCKELORD I DEN LINGVISTISKA TRADITIONEN

Nyckelord är en term som förekommer inom flera olika vetenskaper och vi avser därmed centrala ord och begrepp som mer än andra tilldrar sig vårt intresse. Men vad innebär nyckelord egentligen? Vilka egenskaper bör ett nyckelord ha? Finns det någon allmän definition att hålla sig till? I vilka sammanhang kan termen vara ett meningsfullt verktyg?

Jag vill i denna uppsats diskutera dessa frågor utifrån ett lingvistiskt perspektiv. Eftersom jag har min hemvist i germanistiken, kommer fokus att ligga på hur nyckelord definieras och tillämpas inom germanistisk språkvetenskap, även om fransk och anglosaxisk forskning på området, där den haft betydelse för den tyska, också berörs.

I min genomgång av begreppet nyckelord som teoretiskt koncept inom germanistisk lingvistik utgår jag till stor del från en forskningsrapport av den tyske språkvetaren Wolf-Andreas Liebert (1994), där han diskuterar definition och tillämpning av termen ur ett diakront perspektiv.

Liebert menar att nyckelord som tillämpbart koncept inom lingvistik först uppträder hos engelsmannen Firth, trots att termen existerar redan tidigare och trots att denne inte använder termen *key words* (Liebert, 1994, 6ff.). Firth utvecklade på 1930-talet en situationsrelaterad semantik, där kontextens centrala roll för betydelsen starkt betonas. I detta sammanhang reflekterar han över förekomsten i olika kontexter av det han kallar sociologiskt relevanta ord. Han använder här emellertid inte termen *key words* utan laborerar med begreppen *focal words* och *pivotal words*. Med komponenten *focal* avses olika linjer eller strålar som sammanträffar i en punkt, bildligt eller konkret, således ett slags brännpunktsord, där kommunikationsaktiviteterna sammanstrålar och blir lexikala brännpunkter i kommunikationsprocessen. Det andra begreppet bottenar i betydelsen av *pivot*, d. v. s. ett centrum eller en medelpunkt (ty. *Drehpunkt*), kring vilket allt kretsar; ord som är medelpunkt i kommunikationen. Trots att Firth inte inför termen *nyckelord* i sin teori, är hans resonemang viktigt för den senare begreppsdiskussionen. Han pekar här på viktiga egenskaper hos orden, nämligen att de har en ytterst kontextberoende semantik, samt att de, som en följd härav, har en snabbare konnotativ förändring än andra ord. Dessutom betonar han vikten av att nyckelorden analyseras just i en kulturell kontext och inte som isolerade lexem i en ordbok, något som det omfattande projektet *Europäische Schlüsselwörter* tagit fasta på (se nedan s. 3).

En annan viktig bidragsgivare i teoribildningen kring nyckelord är den franske lexikologen och lexikografen Georges Matoré. På 1950-talet presenterade han en modell för hur den diakrona utvecklingen hos ett ordförråd kunde beskrivas med hjälp av nyckelord. Ett *mot-clé* är ett ord som betecknar känslor och idéer, vilka kommunikationsdeltagarna själva betraktar som uttryck för sina ideal, en "unité lexicologique exprimant une société... un être, un sentiment, une idée, vivants dans la mesure même où la société reconnaît en eux son idéal" (Matoré, 1953, 68). Matoré utgår inte från ett nutida iakttagarperspektiv utan vill fastställa hur ett antal nyckelord, som förekommer inom en viss tidskontext, användes av språkbrukarna i den dåtida debatten, inom det då rådande språkssystemet. Nyckelorden bestäms således utifrån den roll som de spelar för kommunikationsdeltagarna.

Exempelvis analyserar han skillnaden i uppfattningen av begreppen *habile homme*, *honnête homme* och *homme de bien* under Corneilles resp. Moliéres epoker. Matoré (a. a., 50) går så långt att han hävdar att ett samhälle eller en kultur kan förklaras genom att dess vokabulär analyseras och menar att lexikologi därigenom är en sociologisk disciplin men med lingvistiskt material. Denna tankegång känns igen i den vetenskapliga inriktning som benämns *cultural semantics* (se nedan s. 4).

Matoré och Firth betonade tillsammans två viktiga beståndsdelar för definitionen av nyckelord, nämligen att dessa ord har en affektiv betydelsekomponent samt att varje semantisk enhet måste undersökas i sin kontext¹. Den engelske lingvisten Stephen Ullmann förenar kan man säga dessa komponenter (Liebert, 1994, 13ff.). Han utgår från Matorés definition men kompletterar med Firths situationskontext. Hos Ullmann är emellertid perspektivet delvis ett annat. För de båda föregångarna var ordets betydelse för de kommunicerande det centrala, d. v. s. nyckelordens roll i den analyserade diskursen. Ullmann däremot ser orden ur iakttagarens synvinkel; de blir därmed snarare en hermeneutisk konstruktion, som kan hjälpa iakttagaren att förstå en viss kommunikationsprocess, en viss kultur eller en viss epok. Till skillnad från Firth använder Ullmann begreppet *keywords* och här märks för första gången i diskussionen en metaforisk koppling till komponenten *nyckel-*. Orden är ett verktyg för iakttagaren att låsa upp något för honom fördolt, en väg till förståelse. Trots fokuseringen på iakttagarperspektivet glömmar Ullmann inte bort den emotionella betydelsen hos ett nyckelord för kommunikationsdeltagarna.

Såväl hos Matoré som hos Ullmann finns en koppling till Jost Triers ordfältsteori. Nyckelorden blir baslexem, kring vilka ett fält formerar sig. Skillnaden gentemot Triers ligger dock i betoningen av de sociala kriterierna, d. v. s. att orden återspeglar en viss grupp, generations eller epoks ideal samt att de därigenom är nyckeln till att förstå och beskriva en kultur.

En viktig komparativ språkstudie är den genomgång av nyckelord som projektet *Europäische Schlüsselwörter* gjort och som resulterade i tre band, vilka utkom mellan 1963 och 1967. Teoretiskt innebär studien inte något nytt för begreppsdiskussionen. En av utgivarna, Wolfgang Schmidt-Hidding (1963, 21), anknyter till ovan nämnda lingvister i definitionen av nyckelord i det inledande metodkapitlet: "Schlüsselwörter dagegen schließen für uns eine bestimmte Lebenseinstellung der Sprachgemeinschaft auf; sie spiegeln Phasen der Geschichte wider". Han (a. a., 23) understryker också vikten av att skilja mellan *the word's meaning* och *the speakers meaning*. I empiriskt avseende är undersökningen emellertid mycket värdefull, eftersom den inte bara definierar nyckelordsbegreppet utan även tillämpar det. Projektet är ett försök att beskriva likheter och skillnader mellan olika kulturer genom semantiska studier av några utvalda kulturella nyckelord. Man utgår härvidlag från hypotesen att världsbilden hos en språkgemenskap är starkt präglad av modersmålet. Språket utgör i sig en särskild världsåskådning och använder sig av särskilda kännetecken för att bygga upp sin språkliga verklighet. De språk som undersöks är tyska, engelska, franska, italienska och latin.

Som metod tillämpas ett lexikologiskt förfarande med en diakron semantisk analys av källtexter samt av etymologiska ordböcker. Betydelseförändringen hos de utvalda nyckelorden sätts därefter i samband med den politiskt-sociala utvecklingen. Lexemen betraktas inte isolerade utan i fältstruktur. Ett område, t. ex. ordfältet *arbete*, undersöks inom respektive språk ur olika aspekter: position i ordfamiljen, komposita, synonymi m. m. samt naturligtvis även ur ett kontrastivt perspektiv, där olika konnotativa betydelser i de olika språken kan konstateras (a. a., 23-33). Fältanalysen och den jämförande studien innebär också ett synkront perspektiv vid sidan av det diakrona.

Enligt Liebert (1994, 6) finns det efter Schmidt-Hidding ett glapp i tillämpning och diskussion av nyckelord inom den lingvistiska traditionen. På 1970- och 1980-talen tillämpas snarare ett icke-lingvistiskt koncept härrörande från historia och sociologi som i standardverket *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Brunner, Conze & Koselleck).

På 1990-talet kan man emellertid konstatera ett uppsving för det lingvistiska konceptet nyckelord. Detta gäller framför allt lexikologiska undersökningar av politisk vokabulär i Tyskland. 1995 publicerades t. ex. *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland* (Stötzel & Wengeler, 1995), vilken är utgiven av en forskargrupp i Düsseldorf, som har gjort flera liknande undersökningar (se t. ex. Böke, Liedke & Wengeler, 1996). Man anknyter visserligen enligt Liebert (1994, 6) teoretiskt snarare till den historiskt-sociologiska definitionen men tangerar i tillämpningen av begreppet de viktigaste punkterna hos ovan nämnda språkvetare.

I dessa tyska undersökningar tillämpas även begrepp som *Schlagwörter, politische Leitvokabeln, Stigmawörter och Fahnenwörter*. I definitionen av nyckelord relaterar Böke, Liedke & Wengeler, 1996, bl. a. till Liebert men menar att det teoretiska koncept som där framställs är svårt att tillämpa i empiriska studier. Vikten av och svårigheten med avgränsning mellan de ovan nämnda begreppen betonas, varvid de exempelvis slår fast att en semantisk skillnad mellan *politische Leitvokabeln* och *politische Schlüsselwörter* saknar relevans för deras undersökning, så att begreppen kan användas synonymt.

Dessutom bör nämnas ett stort projekt vid Institut für deutsche Sprache i Mannheim som undersökt *Schlüsselwörter der Wendezeit*, d. v. s. den språkliga förändringen i samband med murens fall och DDR:s sammanbrott återspeglad i nyckelord. Detta projekt resulterade i ett omfattande verk 1997. Till grund för undersökningen ligger en korpus på 3,5 miljoner ord (Herberg, Steffens & Tellenbach, 1997). Begreppet nyckelord diskuteras i ett inledande kapitel, där man bl. a. konstaterar att termen ofta används på ett ofreflekterat sätt. Även här hänvisar man till Liebert och stipulerar ett antal viktiga kriterier för termen: "inhaltliche Relevanz, Typizität und Vorkommenshäufigkeit lexikalischer Einheiten in bezug auf den untersuchten Kommunikationsbereich." Dessutom framhävs kontextberoendet, d. v. s. det förhållandet att orden inte får betraktas som isolerade enheter (a. a., 3).

Inom tysk språkvetenskap tycks begreppet *nyckelord* således spela en viktig roll just nu. På senare tid används termen också inom det område som kallas *cultural semantics* och som utforskar kulturer med hjälp av semantisk analys. Här kan nämnas två nylutkomna verk på detta område: Anna Wierzbickas *Understanding Cultures through Their*

Key Words (1997) och Martin Jays *Cultural Semantics. Keywords of our Time* (1998). Tolkning och förståelse av olika kulturer ur ett interdisciplinärt perspektiv, där stor vikt läggs på språklig analys, är intressant och fruktbart – men ingalunda nytt. Redan 1949 skrev Edward Sapir (27): "Vocabulary is a very sensitive index of the culture of people and changes of the meaning, loss of old words, the creation and borrowing of new ones are all dependent on the history itself." Projektet *Europäische Schlüsselwörter* är också ett försök i den riktningen.

Kan man då utifrån dessa beskrivningar och tillämpningar av nyckelord komma fram till en allmängiltig och funktionell definition av begreppet? Jag vill åtminstone försöka sammanfatta de egenskaper som tycks konstituera termen såväl i den teoretiska som i den empiriska diskursen.

Nyckelorden är centrala begrepp som på något sätt står i fokus. De utgör ett slags nav i kommunikationsprocessen och kan vara en nyckel till epoker, idéer eller enskilt tänkande. De är ofta frekventa, men man kan endast tala om en relativ frekvens, eftersom hjälperb, funktionsord m. m. annars skulle bli nyckelord. Den höga frekvensen gäller dessutom bara inom det analyserade området. Detta för oss över till ett av begreppets viktigaste kriterier: nyckelorden är kontext- och tidsrelaterade. Ett nyckelbegrepp under upplysningen kan ha förlorat sin centrala status några år senare under romantiken. De kan också ha olika innebörd för olika språkbrukare, d. v. s. att ett ord har en nyckelfunktion för en viss grupp men är helt oviktig för andra vid samma tidpunkt. Detta gäller också den affektiva komponent som hos nyckelorden är starkare än hos andra ord. Beroende av kommunikationsdeltagarna och tidskontexten kan de ha antingen positiv eller negativ konnotation. Detta gäller naturligtvis också för andra lexikaliska enheter, men Firth, Matoré och Ullmann pekar på en starkare dynamik hos nyckelorden, som gör att de har en snabbare konnativ förändring än övriga ord. Vidare bör man i åtanke att det kan vara en skillnad mellan *the speaker's meaning* och *the word's meaning*. Nyckelorden kan betraktas ur två olika perspektiv. Hos teoretiker som Firth och Matoré ligger tonvikten på ordens betydelse för språkbrukaren, medan senare forskning ofta utgår från ett iakttagarperspektiv, där orden ska vara en nyckel till förståelse. Formella krav existerar egentligen inte i begreppsbildningen, men i diskussionen om nyckelordens avgränsning mot andra termer, stipuleras att det rör sig om enstaka ord eller semantiskt sammanhållna ordgrupper (till skillnad mot exempelvis *slogan*). Man kan tänka sig att syntagmatiska och paradigmatiske relationer också bidrar till att ett ord blir nyckelbegrepp, t. ex. om ett ord ofta uppträder i sällskap med ett värdeladdat ord eller om det har synonymer resp. antonymer med nyckelfunktion. Detta diskuteras inte i här anförd litteratur men är enligt min mening ett nog så intressant kriterium.

Efter denna genomgång av konceptet *nyckelord* inom germanistisk lingvistik samt ett försök till sammanfattning av termens viktigaste komponenter återstår frågan, när och i vilka sammanhang nyckelord kan vara ett meningsfullt verktyg. Som ovan nämns är termen i högsta grad relevant inom tysk språkvetenskap, men också inom forskningsområdet *cultural semantics* tillämpas begreppet. En viktig funktion torde nyckelorden ha när man vid en lexikologisk undersökning har att göra med en omfattande korpus (jfr. ovan

Schlüsselwörter der Wendezeit). Vid en diskurssemantisk analys, där man inte fokuserar på ett lexem utan snarare på ett semantiskt sammanhållet tema som kan varieras med olika lexikala uttryck, skulle nyckelord kunna tillämpas för att upptäcka eller konstruera dessa semantiska sammanhang. Här kan nyckelordens dynamiska karaktär och deras förmåga att växla konnotation i olika kontexter vara värdefullt. Till sist anser jag att nyckelorden lämpar sig väl som instrument i undersökningar av olika kulturer eller tidsperioder, jfr. studier som Jays (1998) och Wierzbickas (1997). Att exempelvis med hjälp av en databas ta fram vilka ord som dominerat en viss diskurs vid en särskild tidpunkt (observera den relativa frekvensen, se ovan s. 5) kan säkert blottlägga en del av ett lands kultur.

Noter

¹ Detta gäller inte bara för nyckelord utan för varje lexikalisk enhet. Dock måste man beakta dessa ebenskaper i än högre grad när det gäller nyckelord.

Litteratur

- Böke, Liedke & Wengeler (utg.), 1996: *Politische Leitvokabeln in der Adenauer-Ära*. Berlin; New York.
- Herberg, Steffens & Tellenbach (utg.), 1997: *Wörter-Buch. Schlüsselwörter der Wendezeit*. Berlin; New York.
- Hermanns F., 1994: *Schlüssel-, Schlag- und Fahnenwörter. Zu Begrifflichkeit und Theorie der lexikalischen "politischen Semantik"*. Heidelberg; Mannheim.
- Jay, M., 1998: *Cultural Semantics. Keywords of our Time*. Massachusetts.
- Liebert, W.-A., 1994: *Das analytische Konzept "Schlüsselwort" in der linguistischen Tradition*. Heidelberg; Mannheim.
- Matoré, G., 1953: *La méthode en lexicologie*. Paris.
- Sapir, E., 1949: *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. London.
- Schmidt-Hidding, W. (utg.), 1963–67: *Europäische Schlüsselwörter*. Bd. 1-3. München.
- Stötzel & Wengler (utg.), 1995: *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin; New York.
- Wierzbicka, A., 1997: *Understanding Cultures through Their Key Words*. New York; Oxford.

OM DEN BESTÄMDA SLUTARTIKELNS TYPOLOGI

Inledning

Både av balkanister och nordister betraktas bestämda artikelns slutställning (postposition, suffigering) gärna som något enastående – ibland som något rentav "exotiskt" – för respektive språk. Faktiskt finns det inte många artikelspråk som känner detta fenomen; oavsett det faktum att artikeln överhuvudtaget kan ses som typologisk "raritet" och att artikelspråk nästan bara återfinns bland de europeiska språken. Förutom balkanspråken albanska, bulgariska, makedonska och rumänska samt de nordgermanska språken anför armeniska som exempel på språk med en suffigerad bestämd artikel.

Både inom balkanologin och nordistiken har det forskats rätt mycket om artikeln och dess uppkomst, men bortsett från ett par synkrona kontrastiva arbeten om funktion och fördelning med utgångspunkt i ett av ovannämnda språk har man inte så ofta försökt undersöka fenomenet ur ett mer typologiskt perspektiv. Nordister brukar undersöka artikeln och dess uppkomst mest i sammanhang med artikelsystemets ursprung inom de germanska språken eller det rör sig om kontrastiva undersökningar om skillnaden i artikelbruk bland de enskilda nordiska språken. Balkanologer ser bestämda slutartikeln som en "primär balkanism" och är ju dessutom helt upptagna med så olika språk som albanska, bulgariska och rumänska att de ofta nöjer sig med upplysningen att det skall finnas något liknande även i ett annat europeiskt hörn, nämligen i Skandinavien. Nutida typologer slutligen tycker förmodligen inte att det är spännande att undersöka ett fenomen i så nära besläktade språk som t. ex. bulgariska och svenska vilka härstammar från samma indoeuropeiska språkfamilj.

Det finns dock försök att förklara fenomenet som ett allmänt typologiskt symptom. Så t. ex. av balkanologen Sandfeld (1930). Dessutom finns det äldre framställningar (framförallt från århundradets början) som söker en förklaring för artikelns slutställning som ett arealt fenomen av balkano-kaukasisk och även balkano-skandinavisk typ (Ilieva, 1989, 44f.). Båda dessa två hypoteser verkar lite fantastiska och utgår från ett protobulgariskt element: Så uppkommer enligt den balkano-skandinaviska hypotesen artikelns slutställning i de nordgermanska språken genom ett balkanskt d. v. s. protobulgariskt element, som genom ugro-finsk "förmedling" kunnat påverka nordiskan. Den första hypotesen berör inte nordiskan utan stödjer sig framförallt på artikelns tredelade form i armeniska¹ som har sin motsvarighet i några arkaiska bulgariska resp. makedonska dialekter.

Jag vill här försöka jämföra den bestämda slutartikelns uppkomst i de olika språken och hoppas att min framställning kan godkännas som en "liten typologi". Fastän jag koncentrerar mig mest på bulgariskan å ena och på de nordiska språken å andra sidan vill jag inte beskriva bestämda artikeln ur konfrontativ synpunkt. Det är intressant att nämna att den bulgariska och den nordiska bestämda artikeln liknar varandra mycket både till sin form och sin funktion.

Jag vill utelämnat artikelns funktioner i respektive språk. I stället kommer jag först att beskriva artikelns form (framför allt i bulgariskan/makedonskan och lite mindre utförligt

i de andra balkanspråken) för att sedan tala om den bestämda artikelns ursprung. Det mest intressanta problemet som uppstår i detta sammanhang är enligt min mening just den bestämda artikelns suffigering. För att dämpa eventuell förväntan, måste jag dock medge att jag tyvärr inte kan ge problemets lösning. Avslutningsvis vill jag åtminstone nämna en intressant hypotes.

Den bestämda artikelns form

Inom de indoeuropeiska språken är den bestämda artikeln inget exotiskt fenomen. Det är artikelns slutställning som verkar vara det. En substantivet framförställd bestämd artikel som grammatikaliserar determinationskategorin och bildar en egen ordklass förekommer däremot inte sällan: Så t. ex. i de västgermanska språken (ty. *der, die, das*; engl. *the*), i de romanska språken (utom som ovan nämnts rumänska), nygrekiska m. m. De slaviska språken har däremot ingen artikel alls, om man bortser från de slaviska balkanspråken bulgariska och makedonska som i och med detta och andra särdrag står ensamma inom den slaviska språkgruppen.²

De nordgermanska språken har två bestämda artiklar: en prefigerad adjektivartikel, som är den obetonade formen av demonstrativpronomenet *den* (motsvarande den bestämda artikeln i de andra germanska språken) och en suffigerad substantivartikel, som inte har samma ursprung. Jag kommer att behandla bara substantivartikeln. Bara i danskan kan båda artikelformerna inte förekomma i samma nominalfras, i de andra nordiska språken kan eller måste de kombineras i olika kontexter (Haugen, 1984, 106): (isl.) *góða kornið*, (fär.) *tað góða kornið*, (bm./nn.) *det gode kornet*, (sv.) *det goda kornet*, (da.) *det gode korn*, (ty. *das gute Getreide*, engl. *the good corn*). I färöiskan och isländskan böjs även den bestämda artikeln efter kasus, genus och numerus (ibid., 96).

I balkanspråken albanska, rumänska, bulgariska, makedonska och nygrekiska förekommer den bestämda artikeln i olika former. Den bestämda artikeln är en av de s. k. balkanismer som de olika språken inom balkanska språkförbundet (Balkansprachbund) har gemensamt. Nygrekiska har dock bara en bestämd artikel som står före substantivet. Jag kommer därför inte att beröra grekiskan. De andra balkanspråken har en bestämd artikel som - om än i olika former - följer efter substantivet.

I albanskan liknar artikeln en flektionsändelse: *bukë/nje bukë* 'bröd/ett bröd', *buka* 'brödet'; *vajzë/nje vajzë* 'flicka/en flicka', *vajza* 'flickan'; *fshatar/nje fshatar* 'bonde/en bonde', *fshatari* 'bonden'. I förbindelsen adjektiv plus substantiv förekommer den bestämda artikeln bara i kopulativ ställning. Substantivet får då ingen suffigerad artikel: *vajza e urtë* 'flickan den kloka'; *djali i urtë* 'pojken den kloka' (Schaller, 1975, 78). I rumänskan är den bestämda artikeln suffigerad efter substantivet eller står i förbindelse med adjektiv i kopulativ ställning som i albanskan: *student* 'student', *studentul* 'studenten'; *lup* 'varg', *lupul* 'vargen'; *om* 'man', *omul* 'mannen'; kopulativ: *omul cel bătrîn* (ibid., 85 resp. 144).

I bulgariskan och makedonskan, som jag här går in på lite närmare, har den bestämda artikeln undantagslöst en postposition, nämligen efter första delen av det nominala

syntagmet. Det gäller för alla dialekter och språkstadier sedan artikelns uppkomst i fornbulgarisk tid. Artikeln har följande form: *-ăt/ot* (mask.) *studentăt/studentot* 'studenten'; *-ta* (fem.) *knigata* 'boken'; *-to* (neutra) *vtoroto* 'den andra'; *-te* (pl.) *lozarite* 'vinodlarna'. Artikelmorfemet är klart markerat och har en form enligt följande exempel: *zhena/edna zhena* 'kvinna/en kvinna', *zhenata* 'kvinnan'; *edna mlada zhena* 'en ung kvinna', *mladata zhena* '(den) unga kvinnan'; *mojata mlada zhena* 'min unga kvinna'; *(celuвам) krasivata mi mlada zhena* '(jag kysser) min vackra unga kvinna'.

Det här skisserade bulgariska och makedonska artikelsystemet är dock lite förenklat framställt. Det bulgariska skriftspråket har egentligen två olika artikelmorfem för maskulinum: Den ovan nämnda artikeln *-ăt* determinerar i skriftspråket bara subjektet. *-a* däremot är objektartikeln som uppstått ur *o*-stammens gen.-ack.-morfem - och är alltså ursprungligen ett kasusmorfem. Denna skillnad existerar dock bara i skriftspråket. I talspråket skiljas inte på dessa former (Mladenov, 1979, 250f.; Hill, 1991, 24). I det bulgariska talspråket har objektivartikeln *-a* (eller den oblika kasusändelsen) konstigt nog fullständigt konkurrerat ut artikeln *-ăt* - som uppstod ur det maskulina determinativa demonstrativa pronomenet.

I vissa dialekter, både i Bulgarien och i Makedonien, existerar dessutom ett tredelat artikelsystemet där den deiktiska betydelsen av det tidigare demonstrativa pronomenet har bevarats. Artiklarna finns i tre olika former med olika betydelse (t. ex. *-ov, -on, -ot* (mask.), *-va, -na, -ta* (fem.) o. s. v). Alla har naturligtvis en determinativ funktion men specificerar samtidigt talarens position till föremålet:

1. Talarens position till föremålet är neutralt, artikeln är 'det', t. ex. (mak.) *knigata* 'boken'.
2. Talaren syftar på ett föremål i (den omedelbara) närheten 'det här, det där', (mak.) *knigava* 'den där boken'.
3. Talaren syftar på ett föremål som finns längre bort än i det andra fallet, eller som möjligtvis inte syns 'det där (borta)', (mak.) *knigana* (Schaller, 1975, 68).

Ett liknande artikelsystem finns även i sydöstra bulgariska dialekter. Bulgariska språkvetare beskriver det som särdrag av arkaiska dialekter i periferien (dit enligt deras mening också de slaviska d. v. s. "västbulgariska" dialekterna i Albanien, Grekland och Makedonien hör). I den bulgariska språknormen förekommer bara det tvådelade artikelsystemet. Men i den makedonska språknormen - som förresten tillkom så sent som 1945 - upptogs just det tredelade systemet. Jag vill inte ta ställning i den snarast politiska "språkstriden" om det makedonska språkets existens eller icke-existens. Men om jag här behandlar båda språken på ett plan är det därför att de enligt min mening har samma artikelsystem med både en två- och tredelat form. I bulgariskan hänvisas det ena systemet till språknormen, i makedonskan det andra. Men artikelns ursprung i bulgariskan och makedonskan är en och den samma, såsom bulgariska och makedonska delar på den samma språkhistoria.

Den bestämda artikelns uppkomst

Redan i samgermansk tid fanns det en skillnad mellan den bestämda och den obestämda adjektivdeklinationen – mellan de s. k. svaga och starka adjektiven. Den måste även ha uppstått tidigare för de balto-slaviska språken kände också till en sådan³. I *Hakon gopi*, *Gormr gamli*, *maðr ungi* betecknar det svaga adjektivet ständiga egenskaper av det individualiserade substantivet (Kacnel'son, 1949, 146). 'Mannen' i exemplet ovan måste alltså inte vara yngling, utan han har snarare en ung mans (överlägsna) egenskaper som kanske mod, styrka o. dyl. Däremot betonar starka adjektiv (*ungr*) normala eller mer tillfälliga egenskaper. En *ungr maðr* är verkligen en man i sina unga år.⁴ Den svaga adjektivformen stod som attribut efter substantivet som determinerades på det sättet för första gången. Det svaga adjektivet som determinator verkar inte varit tillräckligt, så småningom blev det vanligt att använda adjektivet även med determinativa pronomen som **sa*, **sō*, **þat* eller i nordiskan även *enn*, *en*, *et* (Heinrichs, 1954, 73). Dessa Pronomen (i anaforskt bruk) hade då framförallt en förstärkande funktion. Antagligen skulle på det sättet bestämdheten uttryckas ännu tydligare än bara med hjälp av det svagt-böjda adjektivet (ibid.), t. ex. *Gormr hinn gamli* (*hinn gamli* – attribut av det individualiserade substantivet) 'Gorm den gamle', *PiaurikR hin þurmuþi* 'Tjudrik den djärve' (Rökstenen). Bruket av demonstrativa pronomen mellan substantiv och dess attribut i nordiskan kan tillbakadateras till urnordisk tid. Men än så länge skedde artikelutvecklingen parallellt i alla germanska språk, fast c:a ett halvt århundrade tidigare i de västgermanska språken och i gotiskan än i urnordiskan. Bara i det sistnämnda kom det dock till en morfologisk omfördelning från *maðr inn ungi* till *maðr-inn ungi*. Det ursprungligen anaforska pronomenet till adjektivet blev till ett suffix till detta nomen, vad som skedde möjligtvis på grund av sin enklitiska och därmed obetonade ställning efter nomenet. Haugen (1984, 203) antar att detta började efter 800-talet.⁵

Artikelns ursprung ligger därmed i den svaga adjektivdeklinationen. Substantivartikeln utvecklades ur ett anaforskt pronomen som ursprungligen var pronomen till det svaga adjektivet. I början hade artikeln en egen kasusändelse som isländskan fortfarande bevarar (t. ex. *maður-inn*, *manns-ins*). Genom kasusändelsens eliminerings blir artikeln till ren flexionsändelse. Denna utveckling låter sig observera i forndanska dialekter först: Gen. Sg. *hests-ins* > *hestens*, Gen. Pl. *hestanna* > *hestenes* (Haugen, 1984, 265). Den bestämda slutartikeln uppstod alltså ur ett självständigt ord d. v. s. ur ett demonstrativ pronomen. Vi får se att nästan det samma skedde i bulgariskan – och det nästan samtidigt.

Redan från balto-slavisk tid finns också här två adjektivformer, motsvarande dem germanska språken. Inom slavistiken kallas dem för 'korta' resp. 'långa' eller även 'enkla' och 'sammansatta' adjektivformer. De slaviska språken skulle då alltså ha haft samma förutsättningar som de germanska. Men ändå är bulgariska och makedonska de ända slaviska språken som har en bestämd artikel idag.

Det fanns en grammatikaliserad artikel i dem progressiva centrala bulgarisk-makedonska dialekter redan på 900-talet, d. v. s. i fornbulgarisk tid (Stölting, 1970, 254). Det äldsta belägget som finns är dock först från 1000-talet: *Βροχωτός* (= vrāh-ot) 'berget,

(bergs)toppen' ur Johannes Scylitzas. Yngre belägg från 1200-talet, d. v. s. från mellanbulgarisk tid, är t. ex. *den-etō* 'dagen' ur Codex Assemanianus eller *zbi-otō rab* 'den onde drängen', *stodenes-osō* 'studenten' ur Dobrejsovo Evangelie (Schaller, 1975, 146). Att det knappast kan finnas fler belägg från fornbulgariskan beror på att källorna från den tiden är nästan bara är fornkirkoslaviska ("altkirchenslawisch"). Detta äldsta slaviska skriftspråk har sitt ursprung i de fornbulgariska eller om man så vill makedonska dialekterna omkring det nutida Saloniki. De ligger just i denna periferi av det fornbulgariska språkområdet där – antagligen – artikeln sist utvecklades. Redan på 800-talet grundades på dessa konservativa dialekter det fornkirkoslaviska skriftspråket, som därmed inte berördes av artikelns utveckling (Stölting, 1970, 175). Först efter 1200-talet finns artikelbelägg i alla bulgariska dialekter (ibid., 254).

Artikelns utveckling gick ganska lik den i nordiskan och började med att det svaga adjektivet (som attribut till substantivet) ingick en förbindelse med ett ursprungligt determinativt pronomen: *dobry-ty chlovekō*/starkt adjektiv+emfatiskt determinativpronomen+substantiv/'goda-den(na) människa'. Det nästa steget var att pronomenet började determinera även substantivet: *chlovekō-ty* 'människa-den(na)'. De gamla demonstrativa pronomen som på det sättet förlorade sin deiktisk innehåll och blev mer eller mindre till rena determinatorer som fick en ny form genom påhängda partiklar, t. ex. *ta-zi*, *to-zi* o. s. v., liksom i de germanska språken. Uppkomsten av de nya demonstrativa pronomen låter sig observera redan från c:a 1100-talet (Stölting, 1970, 175).

Det är ingen tvivel att denna utveckling som bara skedde här och inte i de andra slaviska språken hänger ihop med utvecklingen inom de andra balkanspråken och språkkontakten på balkan som var mycket intensiv just under den tiden. De albanska språkhistorikerna daterar artikelursprunget omkr. 1000-talet (Schaller, 1975, 145). I rumänskan var antagningsvis fram till 1500-talet ännu en föranställd artikel vanligt. Fast antydning för artikelutvecklingen som kan föras tillbaka till användningen av latinska pronomenet *ille* finns här redan före 800-talet. I västromanskan utvecklades den föranställda artikeln som vi har i dag i t. ex. franskan, bara i ostrumanskan blev det en suffigerad artikel (ibid., 147). Balkanologerna är inte ense om, vilka primära orsaker det var som ledde till denna likadana utveckling. Diskussionen har ibland även något "nationalromantiskt" plan: Alla skulle väl helst ha slutartikeln för sig själva. Det anförs t. ex. att artikeln kan resultera ur en substratutveckling av thrakiskan, som å sin sida eventuellt stod under armenisk inflytande. Eller artikeln är resultat av grekiskt eller romaniskt adstrat. Det finns faktiskt belägg för en bestämd artikel redan i äldsta grekiskan. I så fall kunde artikelns slutställning i rumänskan vara av bulgariskt ursprung (ibid., 147f.).

Det är väl samverkan av olika orsaker, adstratspråk och möjligtvis ett substratspråk, som kan komma i fråga. Säkert är i alla fall att artikelns uppkomst hänger ihop med utvecklingen från fri till fast ordföljd i dessa språk. Därmed går denna utveckling också parallellt till en allt starkare analytisk språkbyggnad som låter sig observeras här. Artikelns utvecklingen måste ses i sammanhang med kasussystemets upplösning, vad som stödjas

även genom detta faktum att det maskulina genitiv-akkusativ-kasus reinterpreterades som artikelform när nominalsystemet upplöstes i bulgariskan/makedonskan (Mayer, 1988, 122ff.). De andra slaviska språken – med mer eller mindre bevarad syntetisk språkbyggnad – har ingen grammatikaliserad determinationskategori. Artikelbruket i det tjeckiska och slovenska talspråket visar möjligtvis att också här finns en utveckling mot analytism i språket. Även det isländska exemplet kan visa på detta sammanhang: Isländska är det mest arkaiska av de nordgermanska språken och har ännu bevarad sin flektion i hög grad. Att fortfarande både substantivet och den suffigerade artikeln böjs i isländskan tyder på att artikelns utveckling från demonstrativt pronomen till ren determinationsmarker fortfarande är på gång.

Artikelns postposition

Vad är orsakerna till artikelns postposition? Jag vill ta upp idén om substratspråket igen och påminner om den teori jag nämnde i början: Den balkano-kaukasiska förbindelsen. Ett protobulgariskt substrat kunde då vara en förklaring för artikelns postposition. Jag kan inte fördjupa mig i protobulgariskan, bara så mycket att den var ett turkspråk, och därmed ett agglutinerande språk som t. ex. turkiskan, finskan m. m. Agglutinerande språk flekterar genom post- eller preposition av affix till ordstammen. Varje affix har i regel en grammatisk betydelse. Gränsen mellan affix och stam i sådana språk är lätt att dra: T. ex. (fi.) *talo-ssa-ni* (hus-INESSIV-min) 'i mitt hus', *talo-ssa-si* (hus-INESSIV-din) 'i ditt hus', *talo-lla-ni* (hus-ADESSIV-min) 'på mitt hus'. De nordiska språken är inga agglutinerande språk men ett drag till postpositionering kan iaktas i deras formbildning. Utom slutartikeln kunde nämnas genitivmorfemet *-s* som egentligen är mer suffix än flektion, passivbildningen på *-s* (*kalla-s*) och även possessivpronomen som följer efter substantivet, t. ex. *far min*. Inbland uppstår former även genom en "suffixkedja", t. ex. (sv.) *kungarnas* (kung-PL-DETERM-GEN). En liknande form visar (bg.) *kral-e-te* (kung-PL-DETERM) med stam plus två ändelser. Morfemstrukturen i de två språken kan således jämföras: svenska[STAM]+[NUM]+[DETERM]+[KASUS], bulgariska[STAM]+[NUM]+[DETERM] (Gyllin, 1979, 131).

I bulgariskan och makedonskan – de slaviska språk som övergått till analytism – kan också spåras flera drag till postpositionering, inte bara slutartikeln. Så t. ex. frågepartikeln *li* som liknar ett agglutinerande språks frågesuffix:

<i>Zhivēesh li (ti) v Norvegija?</i>	/bor? (du) i Norge	/'Bor du i Norge?'
<i>V Norvegija li zhivēesh (ti)?</i>	/i Norge? bor (du)	/'Är det i Norge du bor?'
<i>Ti li zhivēesh v Norvegija?</i>	/du? bor i Norge	/'Är det du, som bor i Norge?'

Genom den enklitiska ställningen direkt efter ordet som fokuseras i frågan liknar den bulgariska frågepartikeln ett suffix och kan bra jämföras med finskan som har ett frågesuffix *-ko/-kö* eller samiskan som faktiskt har en frågeartikel:

(fi.)	<i>Asutko (sinä) Norjassa? Norjassako (sinä) asut? Sinäkö asut Norjassa?</i>
(sam.)	<i>Orut go (don) Norggas? Norggas go (don) orut? Don go orut Norggas?</i>

(översättning se exemplet ovan).

Ett annat exempel för postposition i bulgariskan och makedonskan är det enklitiska bruket av pronominalklitika som possessiva pronomen, t. ex. (mak.) *glasot mu, glasot ti, glasot mi* 'rösten hans', 'rösten din', 'rösten min' o. s. v.

Kan man anta ett protobulgariskt substrat här och kanske ett ugro-finskt substrat i Norden för att förklara tendensen till postpositionering? Det låter säkert mycket hypotetiskt. Och jag själv vågar inte riktigt tro på det. De språk som agglutinerar är i regel syntetiska språk och dessa har i regel ingen artikel alls. Fast det finns motsatta exempel: Den mordvinska erza-dialekten har t. ex. en determinerad flexion som liknar en bestämd slutartikel och även uralska språk har en determinationskategori som uttrycks med hjälp av possessivsuffix (Hajdú, 1987, 158)⁶.

I alla fall kan den suffigerade artikelns förekomst i de nordgermanska och balkanska språken inte bero på något kontaktfenomen mellan de två områden. Det handlar sig om självständiga utvecklingar, fast förutsättningarna som ledde till utvecklingen av en grammatikaliserad determinationskategori och uppkomsten av den bestämda artikeln i t. ex. germanskan eller de balkanspråken var samma. Ilieva (Ilieva, 1989) försöker förklara artikelns suffigering med en areal teori. Hon tror att draget till postpositionering bevaras i periferien (nordiska, baskiska, balkanska, armenska, mordvinska) av ett större europeiskt språkområde. Jag vet inte om ett sådant areal kan antas, men om artikelns suffigering i Norden och på Balkan hänger ihop med draget till postpositionering som tydligen finns i respektive språk, skulle jag se på slutartikelns uppkomst som typologiskt fenomen.

Noter

¹Jfr. (arm.) *manuks* – 'barnet (hos mig, med hänsyn till mig)', *manukd* – 'barnet (hos dig, med hänsyn till dig)', *manukn* – 'barnet (hos honom, det där barnet)'. Exempelen är hämtat från Mladenov (1979, 240).

²Fast det finns tecken på artikelutveckling även i andra slaviska språk. Så skriver t. ex. Ivančev (1983, 63) om bruket av det demonstrativa pronomenet *ten* i det tjeckiska talspråket som artikel. Det slovenska talspråket har också artikel, t. ex. (tjeck.) *ten krumlovsky zamek* 'Krumau slottet', (sloven.) *vi ste ta sol te semlje* 'ni är jordens salt' (exemplen gav Prof. Kunzmann-Müller i hennes föreläsning om de sydslaviska språken i vinterterminen 1996/1997). Ett exempel från det sorbiska talspråket är *wón je sej tu nohu slamal* 'han har brytit (sig) benet' (Stone, 1991, 100).

³Jfr. t. ex. litauiska (Ambradas, 1985, 121-127). Ett exempel från litauiskan är *geras vy'ras'* '(en) god man', *gerasis vy'ras'* '(den) gode mannen'.

⁴Jfr. sådana exempel som (sv.) *unge Calle, svarta tavlan* eller i västgerm. språk, (ndl.) *en oud vriend* (vännen är gammal) och *en oude vriend* (jag känner vännen sedan länge), (nty.) *olle Pit* (Pit är inte gammal 'oll' utan han är en gammal bekant).

⁵Kotcheva (1996, 38ff.) ger en bra sammanfattning av olika forskares uppfattningar om adjektiv- och substantivartikelns utveckling.

⁶ Determinatorer är här possessivsuffix som användas utöver deras egentliga funktion och som funkar liksom en bestämd slutartikel. Jfr. (mordv.) *kudo* – *kudos'* Nominativ ('hus, ett hus – huset'), *kudon'* – *kudon't'* Genitiv, *kudoso* – *kudoston't'* Inessiv, *kudosto* – *kudoston't'* Elativ o. s. v. (Hajdú 1887, 95; 158).

Litteratur

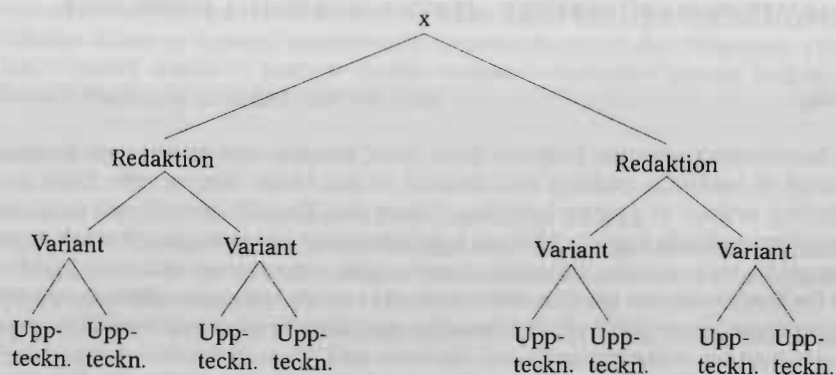
- Ambradas, V., (utg.), 1985: *Grammatika litovskogo jazyka*. Vil'njus.
- Gyllin, R., 1979: "Za klasifikacijata na opredelitel'nija člen v bälgarskija ezik kato okončanije." I: *Bälgaristični izledvanija. Pärovi bälgaro-skandinavski simpozium 24 - 30 septemvri 1979*. Sofija. 1981. 126-134.
- Haugen, E., 1984: *Die skandinavischen Sprachen. Eine Einführung in ihre Geschichte*. Hamburg.
- Hill, P., 1991: "Das Bulgarische." I: Rehder, P., 1991, 20-32.
- Ilieva, L., 1989: "Zadpostavnijät opredelitel'en člen – arealno ili tipologično javlenie?" I: *Säpostavitel'no ezikoznanie*. XIV. N. 3. Sofija. 44-48.
- Hajdú, P., 1987: "Die Uralischen Sprachen" I: *Die Uralischen Sprachen und Literaturen*. Hajdú, P.; Domokos, P. Budapest.
- Heinrichs, H.M., 1954: *Studien zum bestimmten Artikel in den germanischen Sprachen*. Gießen.
- Ivančev, S., 1983: "Za pojavata i funcioniraneto na opredelitel'nija člen". I: *Säpostavitel'no ezikoznanie*. VIII. N. 3. Sofija. 44-48.
- Kacnel'son, S. D., 1949: *Istoriko-grammatičeskie issledovanija. Iz istorii attributivny hotnošenii*. Moskva; Leningrad.
- Kotcheva, K., 1996: "Den-lösa konstruktioner i svenskan: Synkroni och diakronie". I: *Nordisk språkhistoria*. Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.). Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 7. Berlin. 36-45.
- Mayer, G. L., 1988: *The Definite Article in Contemporary Standard Bulgarian*. Wiesbaden.
- Mladenov, S., 1979: *Istorija na bälgarskija ezik*. Sofija.
- Rehder, P. (utg.), 1991 (2:a uppl.): *Einführung in die slavischen Sprachen*. Darmstadt.
- Sandfeld, K., 1930: *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*. Paris.
- Schaller, H. W., 1975: *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg.
- Stöiting, W., 1970: *Beiträge zur Geschichte des Artikels im Bulgarischen*. Slavistische Beiträge 44. München.
- Stone, G., 1991: "Das Ober- und Niedersorbische". I: Rehder, P., 1991, 98-102.

VARIATIONEN I BÖNESVITEN »FEMTON BÖNER TILL KRISTI PINA«

Inledning

Den s. k. bönesviten »Femton böner till Kristi pina«, stundom med en sextonde slutbön, skall enligt en medeltida tradition vara författad av den Heliga Birgitta själv. Detta har dock kraftigt avvisats av modern forskning (Gejrot, ms). Den tillhör emellertid en av de mer populära medeltida bönerna i Europa och förekommer i både handskrifter och tryck på flera språk: latin, svenska, italienska, franska, tyska och engelska (Klemming, 1884, 234ff.) De Femton bönerna påträffas därför även ofta i de bönböcker som tillhörde nunnor i Vadstena kloster. Geete (1907–09, 75) förtecknar den i *Svenska böner från medeltiden* som nr. 31 och anger nio nedteckningar (s. xci). Till dessa skall läggas ett tionde textvittne, nämligen ur den handskrift som blev känd under 1950-talet och köptes av Kungliga Biblioteket. Denna handskrift (A 82a) innehåller, förutom böner på latin, ett 40-tal böner på svenska nedskrivna vid minst två skilda tillfällen med rätt lång tid emellan. Det är alltså fråga om en bönbok för privat bruk, och den torde ursprungligen ha tillhört och skrivits för Anna Karlsdotter, en av de nunnor från Vadstena kloster som 1415 reste till England för att hjälpa till vid upprättandet av det birgittinska dotterklostret i Syon Abbey, invigt 1420. Handskriftens äldsta del (fol. 1–103v) är med stor säkerhet skriven i England någon gång före 1425 (Gejrot, 1994, 35f., 42). Antagande bygger främst på personhistoriska iakttagelser men även på paleografisk och illuminationsteknisk evidens. Denna del av handskriften är således den äldsta bevarade bönboken på fornsvenska.

De Femton bönerna förekommer i två huvudvarianter. De kan för bekvämlighets skull ses som en enkel *a*-variant och en utbyggd *b*-variant. En av de större skillnaderna mellan varianterna återfinns i inledningarna till den s. k. *obsecratio* (skälet för uppfyllandet av bönen). *a*-varianten har i dessa tillfällen det kortfattade "Mintz a ..." ("Tänk på ...") och *b*-varianten en lovprisning, t. ex. "O sötaste härra ihesu christe liffwandis gudz son, thik wari loff hedhir oc ära, for ..." Det är förmodligen just denna skillnad som fått Geete (Geete, a. a., 75) att se två varianter. Klemming antyder emellertid att problemet kan vara större än så, eftersom han (Klemming, 1862, 197–211) ger ut den enkla varianten enligt två bönböcker (A 37 och A 38) och betraktar versionen i den ena som en "skiljaktig uppteckning" i förhållande till den andra (a. a., 203). Textsituationen kompliceras ytterligare genom att Geete (1907–09, 83) anser att bönesviten »Femton böner ställda till Kristi kroppsdelar« (nr. 32, 83–93) är en bön med "samma ämne som nr. 31 [d. v. s. »Femton böner till Kristi pina«], men i annan redaktion", även denna i två varianter. Vi har alltså att göra med dels olika redaktioner vilket tycks innebära större skillnader, dels olika huvudvarianter (av en redaktion) med smärre skillnader, dels skiljaktiga uppteckningar (av en variant) med enbart mycket få eller små skillnader.

Syfte, frågeställningar och hypoteser

Föreliggande uppsats syftar att studera variationen i en medeltida bön och finna några förklaringar till den. De frågor som skall besvaras rör variationens art och förhållandet mellan olika huvudvarianter. Vi vill veta hur många varianter det är fråga om eller om variationen är sådan att vi får svårigheter att tala om huvudvarianter över huvud taget och i stället bör diskutera någon annan typ av textuell variation. Vi bör också se närmare på förhållandet mellan de olika textvittnena för att utröna om de är avskrifter av varandra eller om de är översättningar från latinoriginal. Anna Karlsdotters bönbok är c:a 50 år äldre än de flesta andra bevarade bönböcker, och en rimlig tanke är att den innehåller en äldre variant.

Material

Vi skall här se närmare på den första bönen i sviten Femton böner enligt tre bönböcker: Anna Karlsdotters (AK, A 82a fol. 87v-93r), Kristina Petris (KP, Berol. 71 fol. 113v-93r) och Kristina Hansdotter Brasks (KH, A 38 fol. 92r-100r).

»Femton böner till Kristi pina«, 1:a bönen

AK	O	herra Ihesu Christe äuerdhelikin	therra	sötme	som thic älska
KH	O	Herra ihesu christ äwärdelikin	sötme	thera	som thik älska
KP	O	Sötaste härra Jhesu christe äwärdhelikin	sötme	thera	som tik älska,

AK	höxte	hiertans glädhi syndogha manna	helsa oc älskare
KH	höxte	hiärtans glädhi syndogha manna	helsa oc älskare
KP	högxta	hiärtans glädhi, syndogha manna	helsa

AK	thu uardh man	for manna	sculd.
KH	thu wardh man	for människiona	skul
KP	Ok man	wilde wardha	for människiona skuldh

AK	Minz				
KH	O	herra ihesu christe	lifuandis	gudz son	loff hedher oc ära wari thik
KP	O	sötaste härra ihesu christe	lifwandis	gudz son,	thik wari loff hedhir oc ära,

AK	a	allan thän	forthankka	oc	sorgh
KH	for	allan	thanka	oc	sorgh
KP	for	allan thän	fortanka	oc	innarsta sorgh.

AK	som	thu	tholde	i	thinom	licama
KH	som	thu	tholde	j	thinom wärdogha	licama
KP	som	thu	hafdhe ok tholde	J	thinom hälgasta	licama

AK	tha	[thu]	wilde	ga	til	at	thola	thina	hardho	pino
KH	tha	thu	wilde	gaa	til	ath	thola	thina	hardha	pino
KP	Tha	thu	wilde	ga	til	at	thola	the	hardasta	pinona

AK	Minz				
KH	Välsignadher	wari	thu	min	söte gudh
KP	Wälsignadhir	wari	thu	min	sötaste gudh,

AK	a	thina	besko	sorgh	som	thu	hafdhe	i	thinom	hugh
KH	fore	the	beska	sorghena	som	thu	haffdhe	i	thinom	hugh
KP	fore	the	beskasta	sorghena,	som	thu	hafde	i	thino	sötasta hiärta,

AK	tha	thu	thuadde	thinna	kennesuene	fötir
KH	tha	thu	thuadhe	thinna	känneswena	föther
KP	tha	thu	thwadhe	thina	känneswena	fötir

AK	oc	gaf	thöm	först	thin	uelsighnadha	licama
KH	oc	gaf	them	först	thin	wälsignadha	licama
KP	Ok	gaff	them	thin	hälgasta	licama	oc blodh,

AK	oc	forsagdhe	thöm	thina	komascolande	pino.	
KH	oc	forsagdhe	them	thina	komaskolande	pino	
KP	oc	fore	sagdhe	them	thina	komaskolandhe	pino, mädh myklom hughswalisom

AK Minz oc
 KH Aldra wärdoghasta loff hedher oc ära högsta oc ödhmiwkasta tak oc thiänist
 KP O aldra wärdogaste loff oc hedhir oc ära, oc högsta oc ödhmiwkasta thakke oc thiänist

KH wari thik min aldra kärasta gudh
 KP wari tik min sötaste gudh,

AK a allan thän reddogha oc sörghlikin engxle
 KH fore allan then räddogha oc sörghelikin ängxla,
 KP for allan thän räddogha oc sörgheliken ängxla

AK som thu tholde i thinom klena licama
 KH som thu tholde i thinom klenasta likama
 KP som thu tholde J thinom klenasta licama,

AK tha blodhugx suetz dropa nidhir flutu aff thinom licama
 KH tha blodz swetz dropa nidher flutu aff thinom helghasta likama
 KP tha blodhugx swetz drupa nidher flutu aff thinom hälgasta licama

AK oc tha thu var fangin oc röghdhir af falsom vitnarom
 KH Oc tha thu wart fangin aff thinom wtualdo folke aff falsom witnom kärddher
 KP Ok sidhan wardh [thu] fanghin ok röghder aff falskom manom

AK dömdir aff thröm domarom um pascha tima i thinom ungdoms aller
 KH dömdes aff trem domarom um pascha thima J thinom wngdoms aller
 KP Dömdhir aff threm domarom, om pascha thima i thinom wngdoms aldre,

AK oc uast utan sak dömdir draghin slaghin förddhir ut af thinom eghnom kledhom
 KH Och wast wtansak dömdes draghin oc slaghin förddher w thinom klädhom
 KP wast utan sak dömdhir, draghin, slaghin, förddhir w thinom klädom

AK oc förddhir i annars kledhe for gab oc hadh
 KH oc förddher i annars klädhe thik til gab oc hadh
 KP ok förddir i gabbilse klädhe, mädh gab oc haadh

AK slaghin a hals oc hofuodh flengder widh stodh kronadhir mädh thorn
 KH slaghin a hals oc hofwdh flängder widh studh kronadhier mädh thorn
 KP Slaghin a hals oc hofwdh, flängdhirwidh studh, kronadhir mädh törnekrono,

AK ok mangfallelica sarghadhir
 KH oc margfallelica sarghadhir
 KP oc margfallelica sarghadhir

AK iac bidhir thic for alla thessa thina pinor
 KH Jak bidher thik for alla thässa thina pinor
 KP Jac bidher tik ödhmiuklika sötaste ihesu christe, for alla thässa thina pinor,

AK at thu gif mik for min dödh
 KH at thu giff mik for min dödh
 KP ath thu giiff mik for min dödh,

AK sannan idhrugha oc ren scriptomal oc betringh
 KH sannan anger oc idhrugha räth scriptamal oc bätringh
 KP sannan idhrugha oc reen scriptamal, ok sanna bätringh

AK oc alla minna synde forlatilse amen pater noster
 KH oc alla minna synda forlatilse Pater
 KP Ok alla mina synda forlatilse Amen Pater Noster Aue

Undersökning

Som vi kan se av den parallella utgåvan ovan, är likheterna bra mycket större än skillnaderna. Självfallet finns variation på många olika nivåer, framför allt ortografiskt, men även morfologiskt (t. ex. *sorgh* ~ *sorghena*) och syntaktiskt, t. ex. ordföljd (*therre sötme - sötme ther*) och polysyndes respektive asyndes (*oc* ~ *o*). Vi skall här koncentrera oss på de lexikala avvikelserna utbyte, tillägg och strykning. Utgångspunkten är hela tiden Anna Karlsdotters bönbok.

Utbyten

AK (A 36, 29, 37)	KH	KP (A 81, Skokl. E 9068)
Minz	O härra ihesu christe lifuandis gudz son loff hedher oc ära wari thic for	O sötaste härra ihesu christe lifwandis gudz son, thik wari loff hedhir oc ära, for
Minz	Välsignadher wari thu min sötaste gudh	Wälsighnadhir wari thu min sötaste gudh
Minz oc	Aldra wärdoghasta loff hedher oc ära högsta oc ödhmiwkasta tak oc thiänist wari thik min aldra kärasta gudh wari tik	O aldra wärdogaste loff oc hedhir oc ära, oc högsta oc ödhmiwkasta thakke thiänist min sötaste gudh

AK (A 36, 29, 37)	KH	KP (A 81, Skokl. E 9068)
<i>thu uardh man</i>		oc man wilde wardha
<i>manna</i>	människiona	
<i>tha</i>		sidhan
<i>röghdhir af...vitnarom</i>	aff ... witnom kärddher	röghder aff ... mannom
<i>fördhir ut af</i>	fördher w	
<i>i annars kledhe</i>		i gabbilse klädhe
<i>mädh thorn</i>		mädh törnekrono
<i>mangfallelika</i>	mangfallelika	
<i>ren scriptomal</i>	räth scriptamal	reen scriptamal
<i>thina (hardho pino)</i>		the (hardasta pinona)
<i>thina hardho pino</i>		(the) hardasta pinona
<i>besko sorgh</i>	beska sorghena	beskasta sorghena
<i>thinom hugh</i>		thino (sötasta) hiärta
<i>klena licama</i>	klenasta licama	
<i>uelsighnadha licama</i>		hägasta licama
<i>forthankka</i>	thanka	fortanka

Tillägg

AK (A 36, 29, 37)	KH	KP (A 81)
<i>herra</i>		sötaste herra
<i>sorgh</i>		innarsta sorgh
<i>i thinom licama</i>	j thinom wärdogha licama	J thinom hälgasta licama
<i>i thinom hugh</i>		i (thino) sötasta (hiärta)
<i>licama</i>	hälgasta licama	
<i>tholde</i>		hafdhe ok tholde
		mädh myklom hughswalilsom
	aff thinom wtualdo folke	
<i>iac bidher thic</i>		Jac bidher tik ödhmiuklika (sötaste ihesu christe)
<i>iac bidher thic</i>		Jac bidher tik (ödhmiuklika) sötaste ihesu christe
<i>idhrugha</i>	anger oc idhrugha	idhrugha
<i>betringh</i>		sanna bätringh
<i>licama</i>		licama oc blodh

Strykningar

AK (A 36, 29, 37)	KH	KP (A 81)
<i>helsa oc älskare</i>		helsa
<i>gaf thöm först</i>		gaff them
<i>eghnom kledhom</i>	klädom	

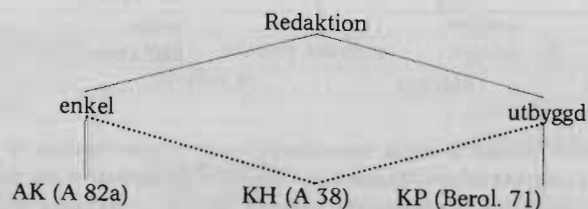
Den stora skillnaden mellan de båda huvudvarianterna utgörs förutom av den tidigare nämnda olikheten i upptakten av *obsecratio* av antalet superlativer (t. ex. *herra* ~ *sötaste herra*; *sorgh* ~ *innarsta sorgh*, *beskasta sorghena*; *licama* ~ *hälgasta licama*; *pino* ~ *hardasta pinona*), några förklarande eller förtydligande tillägg (*mädh myklom hughswalilsom*; *aff thinom wtualdo folke*) några dubbeluttryck (*tholde* ~ *hafdhe ok tholde*; *idhrugha* ~ *anger oc idhrugha*) samt vissa andra lexikala skillnader (framför allt av synonym karaktär, t. ex. *manna* ~ *människiona*; *tha* ~ *sidhan*; *hugh* ~ *hiärta* m. fl.) Redan en hastig överblick av de resterande 14 bönerna i sviten visar att dessa skillnader är ett genomgående drag.

Variation och varianter

Man kan tänka sig några olika förklaringar till variationen i bönen. Variationen av synonyma ord och uttryck kan vara ett resultat av mer tillfälliga val t. ex. vid översättning från latin. När det gäller inledningen av *obsecratio*, superlativerna, dubbeluttrycken och de olika tilläggen, bör de ses som utslag av en medveten strävan att utsmycka eller stärka uttrycket.

Som framgår av uppställningen ovan finner man ett 35-tal lexikala avvikelser gentemot versionen i Anna Karlsdotters bönbok. De fördelar sig enligt följande: 19 utbyten (KP 19 st.; KH 11 st., varav 7 gemensamma), 13 tillägg (KP 12 st.; KH 4st., varav 1 gemensamt) och 3 strykningar (KP 3 st.; KH 1 st., varav 1 gemensam). 9 av avvikelserna är mer eller mindre gemensamma för KH och KP, men var och en av de båda bönerna uppvisar ytterligare 7 respektive 22 avvikande ställen. Annorlunda uttryckt finner man de flesta skillnaderna mellan Anna Karlsdotters bönbok och Kristina Petris. Den förra ger ett tydligt exempel på den enkla *a*-varianten och den senare på den utsmyckade *b*-varianten. Textvittnet i Kristina Hansdotters bönbok ligger någonstans emellan, och har följaktligen drag från de båda huvudvarianterna. Förhållandet mellan de olika textvittnena är alltså mer komplicerat än vad utgåveläget (Klemming, 1864, 197-211; Geete, 1907-09, 75-83) ger vid handen.

»Femton böner till Kristi pina«

Att vi trots allt har att göra med två huvudvarianter framgår av den ringa variation som påträffas inom de två varianterna samt möjligen av att KH-versionen är ensam bland de bevarade textvittnena. Den har den utbyggda versionens inledning till *obsecratio*: "Välsignadher wari thu min söte gudh ...", men trots att superlativer förekommer i KH är bruket långt ifrån lika ymnigt. Klemmings iakttagelse om skiljaktiga uppteckningar kan i förstone tyckas träffande i detta fall, då skillnaderna mellan AK och KH är avsevärt mindre än mellan KH och KP. Men frågan är på vilka grunder man skall bestämma en variant. Skall skillnaden lovprisning ~ imperativ ha försteg framför superlativer ~ positiver. Vi kan här faktiskt ha att göra med en hybridform. Vad som ytterligare talar för två huvudvarianter är de latinska textvittnena (Gejrot, ms).

Varianternas inbördes förhållande

Redan i beskrivningen av *b*-varianten som utbyggd eller utsmyckad ligger en hypotes att den är sekundär i förhållande till en enkel eller utsmyckad variant (jfr. den florissanta stilen). Men man skulle också kunna tänka sig att man har stramat upp en mer ordrik typ. Gejrot hävdar (ms) att den utbyggda varianten är sekundär i det latinska materialet. Om man betraktar förekomsten av bönen i svensk tappning i ett kronologiskt perspektiv erhålls följande bild. Dateringarna enligt Geete (1907–09).

Dateringen av de undersökta handskrifter som innehåller Femton böner till Kristi pina

Hs	Datering				
	1400–1425	1425–1450	1450–1475	1475–1500	1500–1525
a A 82a	Före 1425				
A 36	1400-talet				
A 37					c:a 1500
b Berol. 71			1470-tal		
A 81					bö. 1500-tal
Skokl.E9068					
A 38					bö. 1500-tal

Uppställningen visar att det stora flertalet av de bevarade bönböckerna har tillkommit runt år 1500. Undantagen utgörs av AK från tidigt 1400-tal och KP från 1470-talet. Den av Klemming (1883–84, 156) till 1400-talet lösligt daterade A 36 bör i likhet med det stora flertalet av de bevarade bönböckerna från Vadstena dateras till omkring 1500 på paleografiska och ortografiska grunder. Detta innebär att vi har ett tidigt exempel på den enkla varianten (AK) från 1425 eller dessförinnan och ett c:a 50 år yngre exempel på den utbyggda varianten (KP) samt att vi har exempel på båda varianterna från c:a 1500 och möjligen en hybrid. Det är naturligtvis svårt att avgöra huruvida AK belägger den äldsta traditionen, men mycket talar för detta antagande. Här kan den latinska traditionen ge svar. Om vi jämför de av oss studerade exemplen på bönen med de latinska versionerna, finner vi motsvarigheter till de två huvudvarianterna. Men vi finner också att den svenska enkla versionen inte är helt överensstämmande med den latinska enkla versionen, utan är en bearbetning i förenklande syfte. Jämför t. ex. "... *thu wardh man for manna (människiona) sculd*" med latinets "... *qui delicias tuas testatus es esse cum filiis hominum, propter hominem homo factus in fine temporum*" ("du som visade att ditt ljuvliga väsen fanns bland människornas barn, du som i tidernas fullbord blev människa för människans skull") båda ur AK.

Viktigare är emellertid att den utbyggda varianten inte ersätter den enkla, utan båda traditionerna hålls vid liv in på 1500-talet. Vi tycks alltså omkring år 1500 ha två traditioner för privata böner i Vadstena kloster, en enkel och en utbyggd. Carlquist (1996, 169f., 199) har tolkat en snarlik variation i helgonlegender som anpassningar till olika konsumenter, enkelt för lekmän och utbyggt för lärda. Om detta vore fallet här, borde vi kunna se en anpassning till lärda respektive mindre lärda nunnor. Vad vet vi då om de olika ägarinnorna till bönböckerna? I flera fall kan vi erhålla information ur Vadstena klostrets minnesbok, det s. k. Diarium Vadstenense (DV). Den enkla varianten har ägts av Anna Karlsdotter, en av de tidiga nunnorna i klostret (inträdde 1400, DV 110), och Märta Turesdotter, abbedissa 1496–1501 (DV 927, 951:1) – den utbyggda varianten av Katarina Petri, abbedissa 1465–1473 (DV), och Dorothea Nilsson, norska av god familj (*virgo*, DV 903). Vi finner alltså en abbedissa som ägare till den enkla varianten och en annan abbedissa som ägare till den utbyggda. Abbedissorna har rimligen varit förhållandevis lärda (*litterata*). Om lärdomen hos de två andra ägarna av de olika versionerna vet vi inget. Vi finner här alltså inget omedelbart stöd för att versionerna var avsedda för olika publikum, utan man kan tänka sig att den enskilda nunnan valde den typ som tilltalade henne mest.

Intressant är dock att den text som har drag av båda traditionerna har ägts av och skrivits av en nunna som särskilt omnämns som god och produktiv skrifterska (*bona scriptrix et scripserat plurimos libros*), Kristina Hansdotter Brask. Hon har även skrivit andra bönböcker, t. ex. C 12, och kan mycket väl ha skrivit av både den enkla och utbyggda versionen av »Femton böner till Kristi pina«. Det är möjligt att hon för eget bruk gjorde ett personligt val för språkformen vid nedtecknandet.

Sammanfattning

Den under medeltid populära bönesviten »Femton böner till Kristi pina« uppträder enligt undersökningen i två huvudvarianter, en enkel och en utbyggd. Skillnaden mellan de båda kommer till synes främst på det lexikala planet, och det är oftast fråga om tillägg och utbyten av ord i den utbyggda varianten. Den enkla variantens adjektiv i positiv motsvaras av superlativ i den utbyggda, och imperativen "Minz a ..." i utformningen av skålet för uppfyllandet av bönen (*obsecratio*) motsvaras av en lovprisning t. ex. "Wälsighnadhvir wari thu min sötaste gudh fore ..." De båda huvudvarianterna uppträder under 1400-talet och existerar sida vid sida vid 1500-talets början. Det är alltså inte så att en variant blir på modet och ersätter den andra. Inte heller finner man några tydliga indikationer på en publikanpassning så att en mer bildad nunna skulle ha valt en mer avancerad typ. Man kan i stället misstänka att valet av den enkla eller utbyggda varianten har styrts av personlig smak. Ett indicium på att så har varit fallet finner vi i en av handskrifterna (A 38), som innehåller en hybridform av de två huvudvarianterna. Den har ersatt imperativen med lovprisning, men har ett sparsmakat bruk av adjektiv i superlativ. Handskriften har skrivits av och tillhört en nunna som varit en mycket produktiv skrifterska i Vadstena och som troligen haft en god överblick över olika varianter och uppteckningar av böner.

Handskrifter

Kungliga Biblioteket, Stockholm: Cod. A 36, A 37 (Märta Turesdotters bönbok), A 38 (Kristina Hansdotter Brasks bönbok), A 81 (Dorothea Nilsdotters bönbok), A 82a (Anna Karlsdotters bönbok).

Riksarkivet, Stockholm: Skokl. E 9068.

Statsbibliothek 2, Berlin: Berol. 71 (Kristina Petris bönbok).

Litteratur

Carlquist, J., 1996: *De fornsvenska helgonlegenderna. Källor, stil och skriftmiljö*. Stockholm (SSFS. Bd. 81.).

Diarium Vadstenense = Gejrot, C., 1988.

Geete, R., 1907-09: *Svenska böner från medeltiden*. Stockholm. (SFSS)

Gejrot, C., 1988: *Diarium Vadstenense. The Memorial Book of Vadstena Abbey. A Critical Edition with an Introduction*. Stockholm.

- 1994: "Anna Karlsdotters bönbok. En tvåspråkig handskrift från 1400-talet". I: *Medeltida skrift- och språkkultur*. Lindell, I. (utg.), Stockholm. Runica et mediävalia, Opuscula 2. 13-60.

- ms: Gejrot, C.: "The Fifteen Oes: Latin and Vernacular Versions. With an Edition of the Latin Text". (I: Brepols, 1999? [under tryckning]).

Klemming, E., 1862: *Heliga Birgittas uppenbarelser IV*. Stockholm (SFSS, 14, 4).

- 1883-84: *Heliga Birgittas uppenbarelser V*. Stockholm (SFSS, 14, 5).

SFSS = Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. 1-, Stockholm 1844ff.

THE SUPRASYNTACTIC UNIT AS A TEXT UNIT IN OLD ICELANDIC SAGA (On The Problem of Dating Sagas)

Introduction and Methodological Notes

The method of discourse analysis, which has been applied in discourse studies of oral narrative in the native languages of New Guinea and the Phillipines, established universal principles for the description of narrative (e. g. Longacre, 1972 and Longacre, 1968). The idea of applying this method to Old Icelandic material is potentially very fruitful, as saga narrative is obviously closer to the orally composed texts of folk tradition than to our understanding of text composition.

In this article I first and foremost deal with the thesis that discourse analysis can be helpful in solving the problem of dating saga texts. My intention is to analyse saga texts as discourse type in order to identify typical text-processing features which could serve as criteria to determine (1) the composition date of a saga and (2) the way a certain saga was composed (orally or in writing).

As syntax is an area of language which can be historically dated, I see the solution of these two problems in the application of discourse analysis (i. e. the analysis of objective syntactic data) to the syntactic structures of the saga.

With the exception of one study on Anglo-Saxon by P. J. Hopper (see Hopper, 1977), old Germanic texts have not yet been analysed in terms of discourse analysis. Saga texts are still described in the old-fashioned manner, as in the following extract from Björn K. Þórólfsson (Jansson, 1945, 285): "...the characteristic stamp of the classical Icelandic saga, the narrative is clear and objective, the sentences short and effective, the events are presented in the most natural order, whereby the saga can best exercise its spell upon listeners or readers."

But such descriptions are far from being applicable to an investigation of the narrative type of the saga. The notion "the style of the classical Icelandic saga", although used by many scholars, is still undefined. What is the "classical Icelandic saga"? Which historical period does it belong to? Was saga a kind of oral legend or a product of written composition? These questions were until now seldom answered on the basis of linguistic evidence.

Moreover, in the recent dispute between the supporters of the so-called free- and bookprose theories, some important facts have been neglected: firstly, that all vernacular literatures were oral; and secondly, that the later arrival of literacy did not interrupt oral traditions. Schools of literature established by literate churchmen integrated the folk traditions of literary composition. It is mostly likely that *Heliand* was used in the church sermons and probably was composed specially for this purpose (Taeger, 1985). The researcher of the *Beowulf* manuscript Kiernan (Kiernan, 1981) presented very strong paleographical evidence of *its written composition in oral folk poetic tradition*, which dates this famous poem in "folk style" to the beginning of the 11th century, not to the 8th or 9th century as was previously supposed. This supports the earlier statements of Heusler and Hofmann: the writer/editor placed himself inside the folk tradition, the only

difference being that he composed on parchment (Heusler, 1942; Hofmann 1961). But first and foremost, evidence should have been looked for in the texts themselves, and the saga should have been described in terms of its discourse type and its role in the literary and cultural systems of Icelandic mediaeval society.

1. Saga as a Text Type

Saga narrative is doubtless of a unique character, which in turn is a reflection of its unique notional structure. I believe that one of the most successful attempts to describe the semantic meaning of the saga is the book by Byock "*Feud in the Icelandic Saga*" (Byock, 1982, 9). He claims that saga "maintained a strong link to an earlier narrative tradition ... the crucial element in the origin of the sagas is not the introduction of writing in the mid-eleventh century or the impact of literary borrowings from the continent in the twelfth and thirteenth centuries, but the subject of the tales itself, that is, Icelandic feud".

We can assume that at a certain point in time saga became a form of preserving and presenting the feud. Of course, there were other plots in sagas, but they were treated as feud stories, which shows the unification of their narrative principles and style. And it is only possible to retell the feud if it is presented in strict chronological order. Unlike in a modern detective story where the search for the criminal is the main entertainment element, in a feud it is the cohesive movement from episode to episode which holds the attention of the hearer or the reader. We can make many suppositions concerning the question why the feud became such an important phenomenon in Old Icelandic literature, but in any case it was the feud which gave the saga the possibility to survive, for its importance depended to a great extent on its being simultaneously history (chronicle) and novel (story) to many generations of Icelanders.

In this respect "feud" is a key word in understanding the idiosyncrasy of the saga narrative type (idiosyncratic for the modern mind, of course). We call the saga narrative type "objective" or "natural". We have a very special feeling while reading it – for us it is just an enumeration of facts without any explanation of why or to what purpose they are reported.

Another characteristic feature of saga narrative is the absence of any explicit meaning, any general direction towards a climax, or any communicative purpose. I believe that saga - as a form of feud preservation - was a representative of primary history (a narrative, strictly chronological retelling of historical events, e. g. chronicle) in which secondary (analytical and descriptive) elements were absent. Accordingly, descriptive discourse type was also absent in the saga.

Primary history is built according to the following principle: the (historical) meaning of the events *e* follows from the sequence of the event *f1* and the event *f2*, and the meaning of events *e* need not be described separately: $f1 + f2 = e$ (Stempel, 1990, 325). This is the saga narrative principle, which is often described in literary criticism as "objective" and "natural": *e* is the feud, *f* - its episodes.

We can apply this principle to the whole discourse of saga. It is generally known that such

descriptive elements as sententia, morals and comments are practically absent in the saga. The moral meaning - if any - is the feud, its meaning being the meaning of the saga, and its impact being the literary impact of the saga. That is where, I think, the objectivity of the saga is rooted.

Many years ago Heusler wrote (Heusler, 1942, 451): "Die Einheit der Saga liegt in der Einheit der Handlung."

He maintained that an episode (or syntactically suprasyntactic unit - a period, as we will see later) was a narrative unit in Old Icelandic saga.

Byock writes in his book (ibid., 8): "these prose texts are built according to a simple compositional technique which enabled the sagaman to narrate in detail a specific instance of feud while preparing future conflicts and the involvement of other characters. The narrative elements form groups, which in turn link into longer feud chains. These groups, or clusters of narrative elements, are arranged not by some mechanical process but according to the logic of the Icelandic feud."

Both Byock and Heusler noticed the chain of narrative in the flow of discourse which correlates to the event sequence of the feud. This principle - of strict chronological narrative - is the text-processing principle of the Old Icelandic saga. All sequential irregularities are marked with the help of phrases like "*nú er frá því að segja*" ('now shall be told...'), "*nú víkr sögunni aftr...*" ('now the story turns back to...') etc. In *Göngu-Hrólf's* saga the narrator (we call the "sagaman" narrator or editor, as it is not known for certain that the sagaman composed his story himself) says: "*Víkr nú aftr sögunni þangað, er fyrr var frá horfið, því að eigi verðr af tveimur hlutum sagt í senn, þótt báðir hafi jafnfram orðið.*" ('Now the saga returns to the point, from which it was told before, for it is not proper to tell two things at the same time, even if they happened simultaneously'). In this saga, where the narrator had a strong "external" perspective, phrases like "*sem (fyrr) var (frá) horfið/sagt*" ('as it was told before'), "*sem jafnfram bar við*" ('as happened simultaneously'), i. e. succession and temporal overlap indicators, often occur – a rare case in the Old Icelandic saga. As a rule, the narration does not "notice" the digression from the main narrative line. That those indicators were absent in the saga (at least in most of the sagas) must mean that there were other means of building the narration line or that there were other means, which we perhaps do not see as such, which had a special cohesive function in the narration. These peculiarities must find their expression in the surface structures of saga narrative, which is the subject of the second part of the article.

We know that in some languages these two categories – succession vs. overlap - are not always both present in discourse. Other languages possess special grammatical and syntactic devices for expressing these categories (Longacre, 1972). A detailed analysis of the historical chronology of this phenomenon has not yet been undertaken, but the absence of regular temporal indication in a text can be interpreted as a sign of an early composition date.

So far the general remarks concerning saga narrative principles have been in relation to its notional structures and cultural meaning. These were necessary as an introduction to the methodological part of my article. Now we move to surface structures of the saga

narrative. Further I will show how saga texts can be analysed with the help of the discourse analysis method and how this helps answer outstanding questions pertaining to the Old Icelandic saga within the domains of both literary criticism and linguistics.

2. The Discourse Structure of the Old Icelandic Saga

2a. Narrative paragraph/suprasyntactic unit as a text unit

"Sequence of short effective sentences" is another notion which is often applied in saga studies (the quotation on p.1). I shall try to show what this notion really contains.

As was already said above, a saga is a retold feud/story. Retelling – if considered in the system of literature – is the first step in literary evolution and is more usual in oral literature. If we assume that a saga is (1) a regularly retold feud story, (2) primary history and (3) pure narrative discourse, then there must be certain text-processing and syntactic features which could indicate the nature of this special narrative type. My attempt to apply the analysis method, used for the description of narrative discourse in the languages of New Guinea and other lands, brought the following results.

In discourse analysis (Textlinguistik), the paragraph (traditionally a suprasyntactic, or supraphrasal unit) is defined as a unit of narration. The paragraph in this case is neither a paragraph (text-block or chapter, 'Absatz' or 'Kapitel') of a modern written text nor a paragraph of a written text of the saga century. It is the building block of narration, semantically and formally marked in the flow of narration and relevant as a "next step" in discourse (There are different types of discourse and different paragraph types accordingly).

The narrative paragraph begins with a *scene-setting* (SS) – temporal, locative or of some other type (which may for example introduce characters or change the narration line). The core of the paragraph consists of some number of *build-ups* (BUs, which consist of one sentence or some other unit of speech), connected by means of *inter-paragraph linkage* devices such as adverbs, which build the tight links between the neighbouring BUs. A paragraph ends with a *terminus* (T), a final sentence or phrase which makes the paragraph semantically and formally complete (Terminus is not an obligatory element). Whereas the SS and T are relatively independent of the paragraph core, BUs are tightly chained with each other. (The general scheme described here is, of course, greatly simplified).

The discourse pattern of the narrative paragraph in the saga can be presented as in the following example from *Audunar þáttur vestfirzka* (from the *Morkinskinna* manuscript). All SS are underlined. ss stands for the sentences or clauses with the same subject, ds – with different subject. Accordingly, ↓ means the successive, = the parallel chaining of units.

	SS=BU 1(ds) =BU 2(ss) =BU 3 (ss) =BU 4 (ss)=BU 5 (ds)(=T)
scene-setting	<u>Hann kemr aftr í Danmörk að pascom</u> 'he comes to Denmark at Easter'
build-up 1	þangað sem konungur er þá staddr... 'there where the konungur was at this time'
build-up 2	en ei þurfði hann að láta sjá sig 'and he did not dare to show himself'
build-up 3	og var í kirkju scoti 'and he was in the churchyard'
build-up 4	og ætlaði þá til fundar við konung 'to meet the konung'
build-up 5	er hann gengi til kirkju um kveldið 'when he would go to church in the evening'

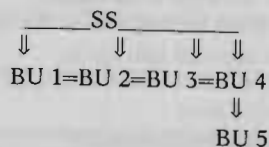
In this paragraph neither unchronological (overlap) events nor the same or different subject categories are specified. ss is Audun, ds – konung. Events are listed one after the other, their position depending only on whether they have a significance for the narration at this special moment and at this special place in the story. The events which, on the contrary, are chained together logically, are presented as unnecessary succession (BU 4).

In general, in narrative paragraph we can point out the following syntactic features:

1. In narrative paragraph the first sentence (SS-sentence) is a full sentence without unmotivated inversion (i. e. inversion which occurs without the influence of inverted adverbs or the conjunction *og*) or ellipse, and is relatively independent of the previous and following sentences both semantically and syntactically. The first sentence always contains temporal or locative (always with temporal adverbs) adverbs.
2. All paragraphs begin with (a) formulaic openings *og nú*, *og er* + time season indicators; (b) full sentences with season indicators; and (c) with descriptive formulae added to season indicators.
3. Build-ups are bound together by means of the conjunction *og*, ellipse, and conjunction *og* together with verb inversion or ellipse. It is often difficult to say whether we see independent BUs or parts of a greater syntactic unit, as in the example. The cohesion is so strong that it is impossible to separate BUs from each other. The BUs are chained in parallel even if the subject is different or the chronological succession broken.
4. The terminus sentence is an existential one (Typical termini in narrative paragraphs are existential as in this example; in other cases we meet such T as existential with temporal margin (*var N með NN um vetrinn* or phrases like *og hann gerði svo*.)

This is the general pattern of saga text structure, which is normally strictly chain-like. But we find descriptive passages in sagas as well; for example, where new characters are introduced or their appearance is described. Here, build-ups are bound in parallel when the subject is the same. (Typical T in descriptive paragraphs are descriptive (*hann var maður vinsæll*), or give additional information (*þau áttu .ij. börn, þá lét Þórhallur líf sitt*).

In the first section of *Njála*, the adverb *síðan* is used consistently in all occurrences of *termini*. Here is an example from the first chapter of *Brennu-Njáls saga*:

scene-setting	<i>Mörðr hét maður er kallaðr var gígja</i> 'Mordr was called the man who had a nickname Violin'
build-up 1	<i>Hann var sonr Sigvats ens rauða</i> 'he was the son of Sigvat the Red'
build-up 2	<i>Hann bjó á Velli á Rangárvöllum</i> 'he lived in a dale of Rangarvall'
build-up 3	<i>Hann var ríkr höfðingi...</i> 'he was a rich man'
build-up 4	<i>Hann átti dóttur eina, er Unnr hét...</i> 'he had one daughter whose name was Unnr'
build-up 5	<i>Hún var væn kona og kurteis...</i> 'she was a beautiful and good-mannered woman'
Terminus	<i>og þótti sá kostr beztr á Rangárvöllum</i> 'and was seen as the best of her kind in Rangarvalldale'

In general, descriptive paragraphs begin with an introductory formula with a subject of the sentence at the first position. One can see that the linkage devices in descriptive and narrative paragraphs are different. In descriptive paragraphs BUs begin with a subject, and the main linkage and referential devices are the possessive pronomina and proper names. But even in these descriptive paragraphs, we can find the properties of narrative paragraphs, for example, verb inversion. It shows that the narrative element was stronger than the descriptive one.

Some of the features which were listed above were noticed by other researchers as well - Kossuth (Kossuth, 1980) claims the same properties for saga syntax, but her study was based on her belief that a paragraph (chapter) was a text chapter. She also noticed the presence of smaller units in some chapters, but she did not see them as primary divisions in the text.

Kuzmenko (Kuzmenko, 1991; 1995) also based his study on the manuscript's (editorial) text divisions. Nevertheless, he showed that the main unit of saga syntax was a period (his terminology) and that the special character of saga narrative is a reflexion of its oral origin. He dealt with the question of relative dating of saga texts on the basis of syntactic data, demonstrating the approach on two versions of the *Eirik the Red saga* (which gave us the

inspiration of doing the same but by means of other methodology).

This question – relative dating of the saga – was of special interest for Zimmerling. He noticed certain differences in narrative principle in texts which belong to different historical periods (Zimmerling, 1993). He described the suprasyntactic unit as a narrative unit too.

These three scholars are unfortunately the only ones to provide examples of the investigation of saga text on a linguistic basis.

2b. Relation between sentence and suprasyntactic unit in saga text

One more peculiarity of Old Icelandic is that the Old Icelandic sentence in a saga tends to unite different semantic units/fields of information which actually belong to domains of separate sentences (Kuzmenko, 1991 and 1995; Zimmerling, 1993). Without going too deep into detail, I would like to point out that this syntactic feature prevents the step-by-step movement from one sentence to another. There cannot be a "sentence logic", so to speak. Instead we find complex, greater units in the narrative: the sentence as a predicative unit is not quite autonomous from neighbouring predicative units. With the help of the conjunction *og* (whose meaning in Old Icelandic was partly "as well", "too") BUs are chained to grammatically parallel units:

og er hann fór apr = tók hann sott og gerði herfiligan (ss, succession) = *gekk upp féð fyrir honum* (ds, succession) = *og tók hann síðan stafkallz stig* (ss, succession) = *og varð bæði magur og ósælegur* (ss, succession) (SS) *og kom apr í Damnrök að paskum = og þar sem konungur var þá staddr* (ds, overlap) (*Auðunar þátr vestfirzka*)

Grammatical means do not vary depending on whether the same or different subject is being dealt with, or whether the actions are of the same value from the discourse perspective (secondary or primary for the narration). Within the sentence, repetitions of actions, pleonasm, alternation of characters, ellipses and inversions can be observed. These phenomena actually belong at a higher level, the level of paragraph, because at the level of the sentence there is no grammatical reason for their presence (Kuzmenko, 1991 and 1995). This shows that in Old Icelandic, (1) the sentence in saga texts had a half-way-house position between sentence and paragraph, and that (2) its grammar was motivated by discourse pragmatics. This is the origin of many interesting phenomena in Old Icelandic syntax, which are, as can be seen, contextually determined.

3. Narrative Paragraph in Two Versions of *Auðunar þátr vestfirzka*

Old Icelandic texts are not homogeneous; that is why the contrastive study of, for example, different versions of one saga seems to be very stimulating. For example, in two versions of *Auðunar þátr vestfirzka*, one in *Morkinskinna* (MS) from the first half of the 13th century and another in *Flateyjarbók* (FB), written almost 150 years later, the analysis

shows different principles of text arrangement. Although in both versions paragraphs are often identical in terms of contentual parallelism, there are differences in their form.

Morkinskinna	Flateyjarbók
1.og nú um sumarið eftir fara þeir til Grenlands	1.og fara þeir nú annað sumar til Grenlands
2.og nú um sumarið eftir þá fara þeir aprt til Noregs	2.Hann fór nú til Noregs
3.og er hann kom suðr ilandið þar sem.	3.Síðan fór Auðun suðr á Haurðaland

The MS narrator arranges his text into short compact paragraphs which open with scene-settings, which are mostly temporal, but also with locative and changing-the-narrative-line ones. They are formally similar, often in formulaic sense, through the whole story: The most frequent scene-settings in MS are:

- (1) temporal introductory adverbs with conjunctions *og nú*, *og* + time indicators, *og er*, *nú*, and infrequently *síðan*, *þá* (1,2,3).
- (2) non-adverbial formula for temporal margin (*einn dag*) (occurs twice).
- (3) the descriptive formula *Pes er við getið að* ('they say that') (occurs once).

The FB narrator arranges his text in some other way. His means of marking the scene-settings are more varied. He is far from the formulaic style of the MS-narrator. As compared to the predominance of the *og*-conjunction in MS, in FB I find a greater spectrum of adverbs, conjunctions and phrases used as temporal margins:

- (1) Temporal adverbs as above in MS plus *enn er*; but in this version the temporal margins are not formulaic (1,3).
- (2) non-adverbial formulæ (three times).
- (3) full sentences with SVO word order (this happens only once in MS) (2).

In the following example we can see that in MS one narrative topic is not separated as a paragraph but belongs to the previous one: *Auðun var og þar og starfaði fyrir honum Þóri*. In FB it is presented as a full independent sentence: *Auðun var styriman ni raðhollur og selldi varning hans í góða skulldarstadi er honum var kunnegt fyrir*.

In FB narrative turns are marked by breaking thematic-rhemic progression in the form of full sentences with SVO word order which open paragraphs. In MS they are marked by means of temporal margins. This is the main difference between the two versions of the story. The division into paragraphs gives way to division into sentences.

In MS version I also find more intelligible formal unity of the paragraph. As a rule, it has a common polypredicative centre for the whole paragraph as in *Maðr hét Auðun vestfirzkt að kyni og félitill. hann fór útan vestr þar i fjörðum með umbræði Þorsteins búanda góðs og Þoris styrimanns er þar hafði þegið vist of vetrinn með Þorsteini. Auðun var og þar og starfaði fyrir honum Þori. og þá þessi lán af honum útan ferðina og hans ymsia.*

'A man is called Audun, he comes from the western fjords and was very poor. He went to the West with the rich bond Thorstein and Thorir the Shipman who there spent this winter with Thorstein. Audun was also there and worked for him Thorir and took this man salary from him during this trip and his whole support.'

In this narrative unit all events circle around the figure of *Auðun* as the notional paragraph centre. Cf. two syntactic units:

MS	FB
<i>og þá þessi lán af honum</i>	<i>Styrimaðurinn bauð honum lán fyrir</i>
'and took this man salary from him'	'The shipman offered him salary'

Here this is even expressed on the syntactical level. In MS: the first position in the sentence is occupied by the conjunction *og* and finite verb; the hero of the paragraph (*Auðun*) is formally presented as the notional sentence and paragraph subject, expressed by means of a deictic pronoun; *Þorir* in his turn is a notional and formal object of both sentence and paragraph (replaced by a personal pronoun).

In the syntactic structure of the fragment from FB, the following important differences must be noted: *Þorir* is a notional and grammatical centre of the sentence expressed by a noun; the verb is located in the second position; the personal pronoun stands for the notional object of the sentence which is a notional paragraph subject - *Auðun* himself.

	Subject		Object	
	Notional	Grammatical	Notional	Grammatical
Sentence level	<i>Styrimaðurinn/Þorir</i>	<i>Styrimaðurinn/Þorir</i>	<i>Honum/Auðun</i>	<i>Honum/Auðun</i>
Paragraph level	<i>Honum/Auðunn</i>	<i>Styrimaðurinn/Þorir</i>	<i>Styrimaðurinn/Þorir</i>	<i>Honum/Auðunn</i>

	Subject		Object	
	Notional	Grammatical	Notional	Grammatical
Sentence level	<i>þessi/Auðunn</i>	<i>þessi/Auðunn</i>	<i>Af honum/Þorir</i>	<i>Af honum/Þorir</i>
Paragraph level	<i>þessi/Auðunn</i>	<i>þessi/Auðunn</i>	<i>Af honum/Þorir</i>	<i>Af honum/Þorir</i>

We see that at the level of the sentence, the paragraph structure is grammatically supported in MS. In FB the sentence structure is independent of paragraph pragmatics.

In MS different predicative centres are bound tightly using linkage devices such as independent verb inversion. Moreover, independent verb inversion is found only in MS:

og nú um sumarið eftir þá fara þeir aprt til Noregs og verða vel reiðfara. hefir Auðun dýr sitt með sér og ætlar nú að fara til Danmerkr áfund Sveins konungs og gefa honum dýrið. 'and now in the next summer they go back to Norway and the trip was good. Has Audun his bear with him and is now going to Denmark to the feast of the konung Svein and to give him the bear.'

In FB:

Hann fór nú til Noregs með Þori og bauð Þorir honum með sér að vera enn hann lét fara mundu með byrðingsmönnnum suðr til Danmerkr á fund Sveins konungs Úlfssonar og gefa honum dýrið.

'He went now to Norway with Þorir and Þorir offered him to stay with him and/but he intended to go to the South to Denmark with merchants to the feast of the konung Svein and to give him the bear.'

In FB a paragraph can consist of independent sentences, each of them being a build-up, as in:

Audun var styrimanni radhollur og selldi varning hans í góða skulldarstaði er honum var kunnegt fyrir. (ds) *Styrimaðrinn bauð honum lán fyrir.* (ss) *Enn hann kaus að fara útan með honum.*

In MS a BU is not an independent sentence/predicative unit but a part of a polypredicative unit (in these two examples I underlined all subjects and predicatives, so that their position in the paragraph could be seen):

Audun var og þar og starfaði fyrir honum þori og (ss) *þá þessi lán af honum útan ferðina og hans ymsia.*

This pattern was known to the narrator of FB as well, but unconsciously he arranged some parts of his text in sentences. He often corrected what for his language competence seemed clumsy in the original: he used full sentences instead of non-full sentences and was sometimes even hypercorrect, adding pronouns, adverbs and thus making sentence structure complete and bonds within paragraph more intelligible:

FB: *Konungur mælti: "Þetta skip vil ég geta þér og lána þér bjarndýrið.*

'The konung said: »This ship I will give you and reward you the bear.«'

MS: *Konungur mælti: "Þetta skip vil ég geta þér og lána bjarndýrið."*

'The konung said: »This ship I will give you and reward the bear.«'

It would be easy to say that this correctness was a result of Latin influence. What is astonishing is the fact that the author of the later version tends to use more pleonasm and ellipses, parallel bonds within the text and other "archaic" features than the MS-narrator:

MS: *og settast þeir á þetta að hann selr Aka halft dýrið ... skulu þeir fara bæðir nú áfund konungs og svo gera þeir. fara nú bæðir áfund konungs og stóðu (ellipse of the subject) fyrir borðinu.*

'and they agreed that he sells Aka the half of the bear...will they go both now to the feast of the konung and so they do. Go they both now to the feast of the konung and stand (ellipse of the subject) in front of the table.'

FB: *þá tók hann þenna kost að hann seldi honum halft dýrið. og fara --- (ellipse of the subject) nú þaðan á konungs fund og --- margt manna með þeim (ellipse of the predicative). Armaðr kvaði konunginn og stóð fyrir borðinu og hann Audun (pleonasm).*

'then he decided to sell him the half of the bear and go (ellipse of the subject) now there to the konung's feast and many men with them (ellipse of the predicative). The host greeted the konung and stood in front of the table and he Audun (pleonasm).'

I suppose that in the FB version we see the narrator's attempt to draft the material in what has since become known as the classical saga style.

The text structure in MS represents in this respect the model of the text which was most probably composed orally. Present are features of oral narrative such as *präsens historicum* (43 cases; in FB – 11), direct speech (which in FB is often replaced through indirect speech - it is the common feature of long oral narrative that the narrator uses dialogue in order to emphasise some aspects of the story or to avoid monotony, Longacre, 1968, 90), independent verb inversion, and the predominance of the unspecialized

conjunction *og* in the beginning of a new paragraph. Although the notional structure of the two versions of this short story is almost identical, their form is quite different. The pertinent question at this point is whether these results hold for other examples of saga texts. If this were the case, then this form of analysis could be of help in the relative dating of sagas.

4. Two Versions of *Eiríks Saga Rauða*

I was very surprised to find the same differences in two versions of the *Eirík the Red saga*, one from *Skálholtsbók* (S, the beginning of the 15th century) and another from *Hauksbók* (H, about 1330). The H-version was heavily "corrected" by three editors. All three, although with different degrees of editorial freedom, inserted the same digressions from the original copy which can be more or less represented by S-text. They consistently introduced the conjunction *og* (occasionally the adverb *þá*) before the inverted verb, or moved the verb to the second position in the sentence, or replaced the normal syntactic construction with an *og*-sequence:

S: *Konungur svarar: "Ég get að svo muni vel vera. Skaltu fara með erindum mínum að boga kristni á Grenlandi."*

'The konung answered: »I find it good. You should go charged with my task to preach christianity in Grenland.«'

H: *Konungur svaraði: "Ég get að það muni vel vera og skaltu þangað með erindum mínum og boga þá kristni."*

'Konung answered: »I find it good and you should there charged with my task and preach christianity there.«'

Cf.

MS: *Hann kemr aftr í Danmörk að pascom þangað sem konungur er þá staddr...*
(*'there where'*)

FB: *og kom aftr í Danmörk að pascom og þar sem konungur var þá staddr...*
(*'and there where'*)

The H-editors used more subject ellipses (1,2) but also more sentences with direct word order at the same time (2,3):

S: *Þá réru hinir í mót og undrudust þá og (1) gengu þeir á land. Þeir voru smáir menn og illilegir og (2) illt höfðu þeir hár á höfði. (3) Eygðin voru þeir mjög og breiðir í kinnunum (4) og dvöldust þar um stund og undrudust, (5) réru --- síðan í brott og suður fyrir nesið.*

H: *Þá réru hinir í mót og undrudust þá sem fyrir voru og (1) gengu --- á land upp. Þeir voru svartir menn og illilegir og (2) höfðu illt --- hár á höfði. (3) Þeir voru mjög eygðin og breiðir í kinnunum. (4) Dvöldust þeir um stund og undrudust, þá sem fyrir voru (5) og réru síðan í brott og suður fyrir nesið.*

In one instance, the editor of H uses an independent verb inversion (4) to separate different types of predicatives; at the same point in S, there are "ungrammatically" united predicatives with *vera* (*voru breiðir í kinnunum*) and an activity verb (*dvöldust*).

In another part of the manuscript I find the same type of change: cf. predicatives 2 and 3 in S and in H:

S: (1) *Bjuggust þeir á brottu og ætluðu til síns lands.* (2) *Sigldu þeir norður fyrir og fundu fimm Skrælingja í skinnhjúpum, sofnada* (3) *og höfðu með sér stokka og í dýramerg, dreyra blandinn*

H: (1) *Síðan bjuggust þeir á brottu og ætluðu til síns lands* (2) *og sigldu --- norður fyrir landsið og fundu fimm Skrælingja í skinnhjúpum, sofnada nær sjó.* (3) *þeir höfðu með sér stokka og í dýramerg, dreyra blandinn*

In contrast to S, the H-version of the saga contains frequent usage of the adverbs *síðan*, *þá* as linkage devices; fewer cases of independent verb inversion in BUs; a preference for chain-structures using the conjunction *og*, which is sometimes used to link separate sentences of the S-original; hypercorrect insertion of demonstrative pronouns, adverbs and articles to clarify the meaning of the text and to smooth the paragraph openings.

Haukr, who edited his text sections most radically, consistently smoothed the scene-settings in one section with (unusual in sagas) locative margins:

S: *þá er liðin voru tvö dægur sjá þeir land..* - H: *þaðan sigldu þeir suðr..*
and in the beginning of the chapter:

S: *Á vvi léku miklar umræður um veturinn..* - H: *Í Brattahlíð hófust miklar umræður..*
(Haukr was mostly interested in the genealogical content of the saga – shown by his long genealogical additions and corrections of places and names of actors – and therefore was mostly unrespectful towards the saga text. In this section the paragraph tends to be a chapter; it is sometimes extremely long and loses its function of acting as a narration step.)

In general, the more the editor tried to preserve the original, the more he tended to write in what we call the "classical" saga style. Wherever the editor had his own version of events, or expanded the narrative, then the division of the text into sentences increased (as in the beginning of *Auðunar þátr vestfirzka* and in Haukr's part of *Eiríks saga rauða*).

Again, the examples from *Hauksbók* show unformulaic paragraph openings. As I already said above, in H I find more consistent usage of ellipses, verb inversion, adverbs - in other words, the text-processing devices which we count as typical, or put another way, features of the "classical" saga style. The paragraph as a formal unit is more developed in *Hauksbók* than in *Skálholtsbók*. *Flateyjarbók* has the same features as H if compared with *Morkinskinna*. This means that similar syntactical and text-processing features belong also to the same historical period: the 14th century. The *Skálholtsbók*-text has properties in common with *Morkinskinna*, which indicates that it stands nearer to the orally composed saga, though it was written down in the 15th century and *Hauksbók* about 1330. Thus on the basis of linguistic analysis it can be proved that the *Skálholtsbók* version is closer to the original *Skálholtsbók*, and this coincides with paleographic, literary and historical analysis of these two versions of *Eiríks saga rauða* (see Jansson, 1945).

5. Conclusions

Story-telling, seen from the perspective of literary history, is considered to be the first step in literary evolution (though it is still alive even in cultures with developed literary systems!) and the most usual discourse type in oral culture context. The saga was a retold feud/history which became a literary form without losing the properties of oral story-telling. The oral origin of the saga helps explain its peculiar narrative type and makes it possible to analyse the saga in a broader linguistic context. Discourse analysis in turn gives the explanation for the existence of oral narrative features in saga's texts.

It seems that the 14th century was the time when the saga's narrative structure took its literary form. What we usually call the "classical saga" is the saga style of the 14th century. The saga structure was no longer formulaic but was much more formally developed. It was to a certain extent even more consistent in terms of narrative technique than its earlier version - oral story-telling. This was cultivated to a literary form with the coming of writing. On the other hand, the division of text into sentences was continually increasing. If in the earlier saga the narrative paragraph features served as functional means of discourse processing, in the later cultivated variation they turned more and more into formal stylistic devices.

Different sagas show differences in discourse principle. The differences depend on (1) when and (2) by whom the text was transcribed or rewritten.

We can state the following results:

- (1) the paragraph in the Old Icelandic saga narrative is different from the paragraph in modern written text at the semantic and formal levels (cf. Kuzmenko, 1991; 1995);
- (2) formal features which characterize the paragraph in the Old Icelandic saga narrative allow it to be identified as a speech unit. That the paragraph was a speech unit shows also the fact that it has been diachronically changed and possessed different formal features at different times.

The most important features of the paragraph in Old Icelandic are:

- (1) sentence boundaries within a paragraph are difficult to determine (cf. Kuzmenko, *ibid.*; Zimmerling, 1993);
- (2) with the help of different formal means, sentences or their parts inside a paragraph are tightly bound together (Kuzmenko, *ibid.*; Zimmerling, *ibid.*);
- (3) the paragraph correlates to a new step of narrative - an episode in a feud story (cf. Heusler, 1942; Zimmerling, *ibid.*);
- (4) differences in paragraph structure correlate to differences in discourse and text type.

These differences enable us to place the text within a certain historical period. The same differences in paragraph structure show the differences in the mode of composition.

Bibliography

- Byock, J. L., 1982: *Feud in the Icelandic Saga*. Berkeley: University of California Press.
Heusler, A., 1913: "Die Anfänge der Isländischen Saga". In: *Kleine Schriften*. Berlin.
Hofmann, D., 1961: "Die mündliche Vorstufe der altnordischen Prosaerzählkunst". In: *Annales Universitatis Saviensis*. 163-178.

- Hopper, P. J., 1977: "Aspect and Foregrounding in Discourse". In: *Syntax and Semantics*. Givon, T. (ed.). Vol. 12: *Discourse and Syntax*. New York.
- Jansson, S. B. F., 1945: *Sagorna om Vinland, I. Handskrifterna til Eirik den rödes saga*. Stockholm.
- Kiernan, K., 1981: "The Eleventh-Century. Origin of »Beowulf« and the »Beowulf« manuscript". In: *The Dating of »Beowulf«*. Chase, C. (ed.). Toronto: University of Toronto press. 9-21.
- Kossuth, K. C., 1978: "Typological Contributions to Old Icelandic Word Order under Particular Consideration of the Position of the Verb". In: *Arkiv för nordiska filologi*. Vol. 32. 37-52.
- Kossuth, K. C., 1980: "The Linguistic Basis of Saga Structure: Toward a Syntax of Narrative". In: *Arkiv för nordisk filologi*. Vol. 95. 120-141.
- Kuzmenko, J. K., 1991: "Nekotoryje sintaktiko-stilisticheskie osobennosti perioda v drevneis-landskoj prose". In: *Očerki po istoričeskomu sintaksisu germanskij jazykov*. Leningrad. 140-151.
- Kuzmenko, J. K., 1995: "Die Periode - syntaktische Haupteinheit der altisländischen Prosa." In: *Berkovsbók*. Moskau. 145-160.
- Longacre, R. E. (ed.), 1968: *Discourse, Paragraph and Sentence Structure in Selected Phillipine Languages*. Summer Institute of Linguistics. Publications in Linguistics and Related Fields. 21. Santa Ana.
- Longacre, R.E., 1972: *Hierarchy and Universality of Discourse Constituents in New Guinea Languages: Discussion*. Summer Institute of Linguistics. Washington, Georgetown: University Press.
- Stempel, W.-D., 1990: "Erzählung, Beschreibung und der historische Diskurs". In: *Geschichte - Ereignis und Erzählung*. Stempel, W.-D. (ed.). München. 325-346.
- Taeger, B. (ed.), 1985: *Der Heliand. Ausgewählte Abbildungen zur Überlieferung*. Göttingen.
- Zimmerling, A. V., 1993: "V poiskah ustnogo teksta". In: *Slovo v kontekste literaturnoj evoluzii. Problemy zhanrov*. Moskau. MGU. 103-117. ("Searching for the oral text". In: *Word in the literary evolution context. Genre problems.*).

Texts:

- Auðunar táttir vestfirzka:*
from *Flateyjarbók: Flateyjarbók, en samling af norske konge-sagaer med indskudte mindre fortælinger Norge samt Annaler*. Vol. 3. Udgiven efter offentlig foranstaltning. Mallings, P. T. (ed.). Christiania. 1868. 410-415.
- from *Morkinskinna*: "Frá því er Auðun enn vestfirzki förði Sveini konungi þjarndyri". In: *Morkinskinna. Pergamentsbog frá første halvdel af det trettende aarhundrede*. Unger, C. R. (ed.). Christiania. Det forr. B. 14. 1867. 61-65.
- Eiriks saga rauða*: from Jansson, 1945 (both manuscripts).
- Brennu-Njáls saga*. Jónsson, Finnur (ed.). 1908. Halle a. S. .

BLYVÅG - DET GÄCKANDE INSTRUMENTET. Om svårigheten att finna en betydelse och fastställa en »dödsorsak«

Denna ordutredning ingår som en del i projektet "Tysk orddöd i svenskan". Projektets syfte är enligt projektbeskrivningen att "kartlägga den »orddöd« som drabbat en mängd ord i nysvenskan med högtysk härkomst. Huvudvikten skall läggas vid orddödens bakomliggande faktorer och i görligaste mån skall »dödsorsaken« fastställas för varje enskilt ord" (Lange, 1998, 7). I denna artikel presenterar jag en utredning av ordet *blyvåg*. En utredning av ordet *buksorg* har tidigare redovisats (Larsson, 1998, 24). Som en delundersökning avser jag också att göra en jämförelse mellan det antal belägg som finns i *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) respektive i Svenska Akademiens ordboks samlingar (SAOBArkiv), för de ord som ingår i min korpus. Av de antal belägg som redovisas i SAOB kan man inte sluta sig till hur många språkprov som finns i samlingarna. Det är inte tillräckligt att räkna antal belägg med utgångspunkt från det antal excerperingar som är gjorda, språkproven på excerplapparna måste nog undersökas för att en godtagbar redovisning skall kunna göras. Mitt material är fortfarande under bearbetning varför jag här endast anför de språkprov som ingår i utredningen av ordet *blyvåg*. Jag kommer att lägga särskild vikt vid källangivelser men också ingående granska språkproven eftersom jag anser att dessa har stor betydelse för förståelsen av den utveckling som orden har genomgått, alltifrån inlämningstillfället från högtyskan till ordens "död" i svenskan.

I det äldre källmaterialet i denna undersökning används ofta beteckningen *ordbök* även om två- eller flerspråkiga ordböcker, men ordet *lexikon* förekommer också. I min framställning använder jag oftast samma beteckning som mina ordböcker gör när jag hänvisar till en källa och i övrigt som regel *lexikon* om flerspråkiga ordböcker, *ordböcker* om enspråkiga böcker och *ordböcker* som sammanfattande begrepp.

Ordet *blyvåg* - betydelse och långivande språk

Betydelsen hos *blyvåg* är enligt Dahlgren 'vattenpass', 'murlod' och enligt SAOB (B 3505) '(murar-)lod'. Dahlgren anger tyska som långivande språk och ordet *bleiwage*. I SAOB ges inga uppgifter om etymologi för ordet *blyvåg*. Under uppslagsordet *bly* (B 3497) anges att ordet *bly* fanns i fornsvenskan i samma form och att motsvarande ord också förekom i (ny)danska, isländska, medellågtyska, äldre holländska, fornhögtyska samt tyska/nyhögtyska. SAOB anger under ett av betydelsemomenten till ordet *bly* att det kan vara ett för visst ändamål avpassat och format stycke *bly* (B 3498). Det andra ordet i sammansättningen, *våg*, har ännu inte behandlats av SAOB. NEO anger i den etymologiska förklaringen att ordet *våg* fanns före 1520, att den fornsvenska formen är *vagh* och att ordet är ett gemensamt germanskt ord.

Belägg och språkprov till ordet

I SAOB och Dahlgren har vi sammanlagt tre belägg för ordet *blyväg*. Det tidigaste finns i SAOB och är från 1587. Det kommer från Elaus Petri Helsingius ordbok *Synonymorum libellus*. Det språkprov som Dahlgren tar upp är från *Vpläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alle Språks och Wettskapers Örtgårdh* från 1647 av J. A. Comenius, enligt Dahlgren en översättning från latin och tyska av E. Schroderus d. y. Det sista belägget för ordet - från 1745 - ger SAOB och det är från Levin Möllers *Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François. En ny Frantzösk och Svensk samt Svensk och Frantzösk Lexicon eller Orda-Bok*. Dahlgrens belägg lyder: "Murarmästaren murar efter rättesnöret och blyvägen." SAOB:s första belägg från Helsingius är naket medan det vid belägget från Möllers tvåspråkiga ordbok anges att ordet *blyväg* står att finna under uppslagsordet *chorobate*.

Vid sidan om dessa finns i SAOBArkiv ytterligare åtta belägg, fyra är från 1600-talet, tre från 1700-talet och ett från 1900-talet. Två av språkproven kommer från samma källa, Levin Möllers *Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François*. De återfinns under olika uppslagsord, under *anaser* respektive *chorobate*. Språkprovet från SAOBArkiv är från den andra tryckningen av lexikonet från år 1755 medan språkprovet som är infört i SAOB är från första upplagan från 1745.

Av samtliga här nämnda källor är fyra ordböcker/lexikon: Elaus Petri Helsingius *Synonymorum libellus* från 1587, Jonas Petri Gothus *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum. Lincopice* (den s. k. *Lincopensen*) från 1640, Henricus Matthiae Florinus *Vocabularium Latino-Sveco-Germanico-Finnoicum* från 1695 samt Levin Möller *Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François. En ny Frantzösk och Svensk samt Svensk och Frantzösk Lexicon eller Orda-Bok* från 1745 och 1755. Helsingius är enligt Collijn (1932-1933, Bd. 3, 52) en svensk-latinsk-grekisk ordbok som "... länge brukats i undervisningen i grekiska språket i svenska skolor och plägade kallas »Svinmagen«". Collijn anger att ordboken är uppställd efter förebild av Johannes Serranus' arbete med samma titel, varav ett exemplar tryckt i Nürnberg 1567 finns i Uppsala universitetsbibliotek. Ordboken omfattar språken tyska, latin och grekiska. Gothus är ett latinskt-svenskt-tyskt lexikon som också kallas *Lexicon Lincopense* eller *Lincopensen*; Florinus är enligt undertiteln "En kort Orde-Book på Latin, Swenska, Tyska och Finska, til Ungdomens Nyttå ..." och Möller ett lexikon på språken svenska och franska. I dessa källor ges som ordförklaring i vissa fall synonymer i andra fall betydelseförklaringar.

En närmare kontroll av källorna, d. v. s. de böcker varifrån språkproven är hämtade, har en del att tillföra till de språkprov som givits i SAOB, Dahlgren och på de excerptlappar som finns i SAOBArkiv. Till att börja med redovisas här vad som framkommit genom undersökning av originalkällorna till de lexikonbelägg som nämns ovan: I Helsingius ges för ordet *blyvägh* de latinska ekvivalenterna *perpendicularum* och *amussis*, någon svensk synonym ges inte. Serranus förtecknar samma latinska ekvivalenter till ordet. Det tyska uppslagsordet stavas här *bleywag*, d. v. s. utan e i slutet. Gothus

(d. v. s. *Lincopensen*) har enligt SAOBArkiv följande text "Medh blyväg affmäta, eller göra efter lodet, u. Exigo". Vid en kontroll i källan befinns att språkprovet är en översättning av latinets "Exigere ad perpendicularum columnas". Florinus anger under uppslagsordet "*Perpenedicuum*" i den svenska delen "*Blyväg/Murästare Lod*" och i den tyska *Die Bleyschneur/Bleywage/Grundwage*. I språkprovet från SAOBArkiv anges för denna källa även "i. t. Waterpass" efter de svenska synonymerna, ordet *Waterpass* återfinns inte i originaltexten. Under uppslagsordet *chorobate* i Möller, upplagan från 1745, finns förklaringen: "et instrument, som brukas til at aftaga landskaper och deras Situationer; en bly- eller watn-wäg". I upplagan från 1755 är förklaringen under *chorobate* densamma som i den tidigare upplagan och under *anaser* "lägga stenarne uti en mur jämnt efter bly-wägen; annars och at göra något jämnt, så at intet står ut såsom snedkvarerarbe; gjöra något i byggande så högt, som et annat är".

De övriga fyra källorna är *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, (utgiven 1888-, språkprovet är från 1637), Johann Amos Comenius *Vpläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alle Språks och Wettskapers Örtgårdh: Thet är En Geenstijgh, til at lära thet Latiniske, sampt hwart och itt Språk, tillijka medh alla Wettskäpers och Konstners Fundamenter...* (utgiven 1640 och översatt av E. Schroderus som har bifogat ett "fullkomligt register"), Johan Corylander *Berättelse om Lunds domkyrka* (utgiven 1884, språkprovet är från 1754), samt T. H. Jakobsson *Artilleriet under Karl XII:s-tiden* (utgiven 1943). Från Dahlgren samt från kopior av de excerptlappar som finns i SAOBArkiv för ordet *blyväg*, framkommer följande språkprov för dessa källor: *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*: "Blyväger ... stycke - - 2", *Vpläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alle Språks och Wettskapers Örtgårdh*: "Murarmästaren murar efter rättesnöret och blyvägen", *Berättelse om Lunds domkyrka*: "Domkyrckians (i Lunds) Inventarium ... En blyväg, af Vedevågs bruk, med lod, kädjor och skålar til domkyrckians nytta. Inventarieförteckning 1754.", *Artilleriet under Karl XII:s-tiden* (1943): "Blyvägens eller vattenpassets utseende ... bild 110:8. Med detsamma kontrollerades bl. a., att pjäsen ej hade tappaxellutning." På excerptlappen längst ned finns noteringen "vanl. vattenpass med lodsnöre och blylod."

En undersökning av originaltexterna för dessa källorna ger följande resultat: I Oxenstierna finner man ordet *blyväg* i "Bihang. - Tabeller öfver Sveriges import och export sjöledes åren 1637-1640 och 1645", under ett avsnitt om "Import till Finland år 1637. Summariskt extract aff alle inkomne vahrur vid efter:ne tullkamrar anno 1637 (i) Finland." Rubriker i detta avsnitt är till exempel "Guld, silfver och siden tyg" och "Specerij". *Blyväg* återfinns under rubriken "Mässing, tenn och bly" (1905, Bd. 11, 720). "Blyväger ... stycke 2" importerades till Viborg. Under denna rubrik återfinns artiklar som järnspadar, järngrytor, stekpannor (*stekpannor*), d. v. s. produkter sannolikt tillverkade av järn. I Comenius består det textparti som språkprovet är hämtat ifrån av tre spalter, en på svenska, en på latin och en på tyska. Kontexten i den svenska delen tillför dock inget ytterligare till det språkprov som ges i Dahlgren, där framgår endast vilket material som murarmästaren använder och hur han går tillväga. Den svenska formuleringen *efter Rättesnöret och Blyväghen* motsvaras av tyskans *nach dem Richtscheid unnd der*

Bleywaag och latinets *ad libellam & perpendiculum* (ibid., 2:a uppl., 1641, 122). I Corylander (1884, 114) i en inventarieförteckning från 1754 där olika inventarier i Lunds domkyrka är förtecknade, återfinns ovan nämnda språkprov under rubriken "Diverse persedlar". I Jakobsson (1943, 340) finns en bild på en blyvåg återgiven. Här ges en uppgift rörande olika tillbehör till artilleripjäser och då speciellt för riktning: "Tillbehören för riktningen utgjordes av en kvadrant, ett riktinstrument, tre ställ- och riktkilar eller en riktskruv, en blyvåg eller vattenpass samt en à två lyktor för riktning nattetid." (ibid., 347). På följande sida finns språkprovet som SAOB excerperat: "Blyvågens eller vattenpassets utseende framgår av bild 110:8. Med detsamma kontrollerades bl. a., att pjäsen ej hade tappaxellutning." Den bild som författaren hänvisar till är från början av 1700-talet, vilket framgår av noteringen "Möllerheim 1706". Numreringen av bilderna är inte konsekvent. Jakobsson hänvisar till bild nr. 110:8 när han ger exempel på hur en blyvåg ser ut, i bildtexten står att läsa "7, vattenpass, 8, kofot". På själva bilden av instrumentet är skrivet "Watterpass".

Att döma av de belägg och språkprov som här redovisats för *blyvåg* har ordet använts från senare delen av 1500-talet och fram till 1940-talet. Om ordets frekvens är det svårt att dra några slutsatser.

Genrebestämning av språkproven

Språkproven tyder på att ordet *blyvåg* i svenskan enbart har förekommit i s. k. världslig prosa. Förutom i ordböcker och lexikon finns språkprov i skrifter och brevväxling av offentlig art (Oxenstierna, 1637), i en lärobok (Comenius, 1647) och i annan facklitteratur (Corylanders språkprov från 1754). Genrebeteckning är världslig prosa (VP).

Bruklighetsangivelse för ordet

SAOB anger att ordet *blyvåg* är dött (+) vilket överensstämmer med Dahlgren som endast förtecknar döda ord.

Synonymer och ekvivalenter till ordet *blyvåg*

De betydelser som Dahlgren och SAOB ger för ordet *blyvåg* skiljer sig åt. Dahlgren ger betydelsen *vattenpass*, *murlod* och SAOB (*murar*)*lod*. Uppslagsordet *vattenpass* finns inte med i de delar av SAOB som hittills har utgivits, varför det inte går att tidsbestämma denna synonym genom SAOB. NEO ger följande nutida betydelse för ordet *vattenpass* "ett redskap för noggrann bestämning av vågrät riktning vars huvudbeståndsdel utgörs av ett svagt böjt, vätskefyllt glasrör med en luftblåsa som ställer sig i rörets högsta punkt" och den etymologi för ordet som ges är "sedan 1640; trol. efter lågty. waterpass med samma bet.: till vatten och passa i bet. 'avväga' (Bd. 3, 514). *Murlod* och *murelod* (SAOB, M 1613) finns som sammansättningar under huvudordet *mur* (ibid., M 1610) och är formvarianter för samma ord, där *murlod* är belagt från 1541 och *murelod* från 1640 till 1739. Betydelsen

som anges för båda formvarianterna är 'varmed murare vid murning kontrollerar att murväcket uppföres lodrätt'. SAOB ger också synonymen *lod*. Under uppslagsordet *lod* (SAOB, L 1020) finns betydelsen "teknisk metallkropp som är upphängd i ett snöre o. dy. o. gm. att tynga därpå kommer snöret att befinna sig i en mot horisontalplanet vinkelrät linje (lodlinjen); använd av murare, timmermän m.m." samt även "tekn. abstraktare, i uttr. i *lod*, i *lodrätt läge* ...".

De ekvivalenter som förekommer i de ordböcker som undersökts är svenska: *blyvåg*, *lod*, *Blyvåg*, *Murmästare Lod*, *bly-wåg* samt *watn-wåg*, tyska: *Bleyschneyr*, *Bleywage* och *Grundwage*, latin: *perpendiculum*, *amussis*, *perpendicuum* och franska: *chorobate*. Det franska *arraser* är ett verb och kan därför inte tas med på listan över ekvivalenter. Förutom de latinska ekvivalenter som förekommer finns den latinska sekvensen *Exigere ad perpendiculum columnas* som på svenska återgivits med *medh blyvåg affmätta, eller göra efter lodet*. Den svenska frasen *effter Rättesnöret och Blywågghen* motsvaras på tyska av *nach dem Richtscheid unnd der Bleywaag* och på latin av *ad libellam & perpendiculum*.

Ordet *blyvåg* förtecknas inte i *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (Söderwall, 1884-) och fanns sannolikt inte i medeltidssvenskan. De båda ingående morfemen tycks dock ha funnits i språket vid den tiden. Synonymen *lodh* finns som uppslagsord och betydelsen är 'bly; af bly el. metall gjutet föremål'. Språkprovet till betydelsemomentet 'lod i ett ur' är från Heliga Birgittas Uppenbarelser: "lod i ett ur. swa som hängiande loodh (perpendiculum) vidh orlogium nalkas till sit tekn". Ordet *perpendiculum* används även som ekvivalent till *blyvåg* i språkproven ovan. Ordet *vattenpass* förtecknas inte i Söderwall.

För att få en uppfattning om betydelsen av ordet *bleiwage* i det långivande språket tyska, har jag konsulterat *Deutsches Wörterbuch* (Grimm, 1860, Bd. 2, 103) där följande kommentar kan noteras "*libella, setzwage mit einem bleiloth* ...". Under uppslagsordet *setzwage* (Grimm, 1905, Bd. 10:2, 695) återfinns vi ordförklaringen "*f. ein zu horizontal-messungen dienendes geräth, gewöhnlich bestehend aus einem gleichschenkligen dreieckigen brettchen mit einem loth und einer gegenüber angebrachten marke oder skala* ...".

Näste

Med näste avses en förteckning av sammansättningar där ordet ingår och avledningar av ordet (Lange, 1998, 12). Till ordet *blyvåg* tycks inte finnas något näste. Några sammansättningar där ordet *blyvåg* ingår har jag inte kunnat finna. Avledningar av ordet saknas också helt. Enligt SAOB fanns *miäta* redan i fornsvenskan i betydelsen 'avmäta, beräkna' och det var då sannolikt redan etablerat i svenska språket vid den tidpunkt när ordet *blyvåg* lånades in.

Diskussion av dödsorsak

Det äldsta belägget för *blyvåg* är från slutet av 1500-talet. Källan är en svensk-latinsk-grekisk ordbok från 1587 av Elaus Petri Helsingius. Ordboken är uppställd efter förebild av en tysk-latinsk-grekisk ordbok som trycktes i Nürnberg tjugo år tidigare. Ordet *blyvåg*

tycks inte ha funnits i fornsvenskan. Det är sannolikt ett översättningslån från tyskan och det skulle till och med kunna vara möjligt att ordet kom in i det svenska skriftspråket via detta lexikon. Belägg finns vidare i ordböcker från 1639, 1640, 1697 och 1745–1755. Förutom i ordböcker användes ordet i text av offentlig art 1637, i en lärobok 1639, i en inventarieförteckning 1754 samt i en beskrivning av militärt material 1943. Det sistnämnda belägget, där *blyvåg* anges som beteckning på ett instrument från 1700-talet, är troligen inte ett tecken på att ordet användes på 1940-talet utan har här av allt att döma enbart en historisk funktion. Med undantag för sistnämnda belägg är ordet belagt under en tidsperiod av nästan tvåhundra år, från senare delen av 1500-talet till mitten av 1700-talet.

För att få en uppfattning om varför ordet *blyvåg* försvunnit ur svenska språket, är det angeläget att försöka bestämma vilket instrument det har betecknat. De synonymer och betydelseförklaringar som ges i ovannämnda ordböcker tyder på att ordet avser ett instrument som används för att mäta ytor. Dahlgren ger ekvivalenterna *vattenpass* och *murlod* och SAOB (*murar*)*lod*. *Lod* är här sannolikt en kortform av *murarlod*. Att döma av förklaringarna i SAOB verkar ordet *lod*, och ord där morfemet *lod* ingår, oftast ha betydelsen 'mäta om något är lodrätt' och mätningen görs med någon form av metalltyngd. För ordet *vattenpass* är den historiska betydelsen svårare att fastställa då redaktionen för SAOB ännu inte har behandlat detta ord, men sannolikt avses här ett instrument där mätningen sker med en vätska som varierar i nivå efter den yta som mäts. De svenska synonymer/ekvivalenter som finns i de undersökta källorna för ordet *blyvåg* är *lod*, *Blyvåg*, *Murmästare Lod* (1600-talet), *bly-wåg* och *watn-wåg* (1700-talet), de tyska ekvivalenterna är *Bleyschneyr*, *Bleywage* och *Grundwage* (1600-talet), de latinska *perpendicularum* och *amussis* (1500-talet), *perpendicularium* (1600-talet) och den franska *chorobate* (1700-talet). De svenska synonymerna är samstämmiga fram till och med 1700-talet då ordet *watn-wåg* tillkom. Av språkprovet att döma kan här avses ett annat instrument än de övriga, till detta återkommer jag senare i diskussionsavsnittet. De tyska ekvivalenterna betecknar sannolikt samma slags instrument som de svenska. För de latinska orden *perpendicularum* och *amussis* ges de svenska ekvivalenterna *sänk-*, *murar/lo*d, *rättesnöre* respektive *linjal* i ett modernt latinsk-svenskt lexikon (Ahlberg, 1998). Betydelsen som ges för *ad perpendicularum* är 'lodrätt' (ibid., 649) och för *ad libellam* 'på öret, noggrant' (ibid., 406). Den undersökning som jag gjort av latinska ekvivalenter och uttryck i äldre lexikon har visat på i huvudsak samma betydelser som jag fann i det nyare lexikonet.

Ytterligare exempel från ordböckerna på att *blyvågen* har använts för att mäta om ytor är jämna är följande citat: "lägga stenarne uti en mur jämnt efter bly-wågen ..." (Möller, 1755), "Medh blywåg affmääta, eller göra efter lodet" (Gothus, 1640). I de övriga källorna finns också språkprov som tyder på att *blyvågen* har använts för detta ändamål: "Murmästaren murar effter Rättesnöret och Blyvågghen" (Comenius, 1641). Möjligen har instrumentet för mätning av ytor också haft en annan beteckning än *blyvåg*. På en teckning från 1706 (Jakobsson, 1943) avbildas ett instrument som författaren i den övriga texten hänvisar till med ordet *blyvåg*, men även med *vattenpass*, och anger att det används vid riktning. På bilden av instrumentet är skrivet "Watterpass" och i bildtexten anges av författaren det svenska ordet *vattenpass*. I NEO finns uppgiften att ordet

vattenpass är belagt från 1670 och att det kommer från lågtyskans *Waterpass*. Enligt Grimm var ordet *bleiwage* beteckning för ett instrument gjort av trä, som användes till att mäta horisontella ytor. Mätningen skedde genom att ett blylod visade måttet på en skala på instrumentet. Denna beskrivning stämmer väl överens med det instrument som avbildas på teckningen från 1706 där det kallas *Watterpass*. Tänkbart är att *Watterpass* och *vattenpass* kan ha varit en övergripande beteckning för en grupp instrument med likartad funktion. Vid en översiktlig genomgång av den övriga texten i Jakobsson kunde jag inte finna att ordet *blyvåg* använts i något annat textparti än i de språkprov som redovisas ovan, men däremot förekommer ordet *vattenpass* vid ett flertal tillfällen. Ett citat som visar på ett annat användningsområde är "et instrument, som brukas til at aftaga landskaper och deras Situationer; en bly- eller watn-wåg" (Möller, 1745). Ordet *blyvåg* tycks ha fått en utvidgad betydelse i svenskan och även använts som beteckning på instrument för mätning av större ytor, d. v. s. något slag av lantmåteriinstrument. En inventarieförteckning från 1754 (Corylander, 1884) visar att ordet *blyvåg* också har använts om ett instrument som mäter vikt.

Sammanfattningsvis kan sägas att de olika källorna tyder på att ordet *blyvåg* har betecknat tre olika redskap: Ett instrument för att mäta ytor, ett för att mäta terräng och ett för att mäta vikt.

Att döma av språkproven har ordet *blyvåg* lånats in via ordböcker och ordet är även främst belagt i ordböcker. Den lärobok som finns bland beläggen har också ordboks-karaktär. Ordboksbeläggen är likartade och tycks i stort avse samma typ av instrument. *Blyvåg* skulle kunna vara enbart ett pappersord utan egentlig användning i det övriga språket. Mot detta antagande talar de belägg där ordet använts om konkreta företeelser, i en lista över importerade varor samt i en inventarieförteckning. Beläggen i de tidiga ordböckerna tyder på att ett instrument som användes av hantverkare vid t. ex. murning betecknades med ordet *blyvåg*, men frågan är om ordet användes av hantverkarna själva eller om det endast förekom i ordböcker och liknande litteratur. Under den senare delen av 1500-talet kom många tyskar till Sverige och med dem nya tyska ord. Många av orden införlivades i svenska språket och finns kvar än idag. Andra tyska ord fick sannolikt endast en lokal spridning och lyckades inte få fäste i språket. I en uppsats av Lena Moberg (1994) om tyska språkets inverkan på svenskan, framgår att andelen tyska hantverkare, och då särskilt i Stockholm, under denna tid var betydande: "Mot slutet av 1500-talet kom en ökande ström av tyskar till Sverige. Till Stockholm kom framför allt hantverkare och konsthantverkare." Enligt Moberg fanns starka tyska inslag även inom borgerskapet och hovet. Unga män ur adeln, borgerskapet och tjänstemannaklassen fick utbildning vid tyska universitet. Tänkbart är att ordet *blyvåg*, som beteckning på ett instrument avsett för mätning av ytor, har använts lokalt i grupper där tyska hantverkare ingick men att det inte fick en vidare spridning. Språkprovet från Oxenstierna är enligt källan skrivet av en ämbets- eller tjänsteman inom statsförvaltningen, närmare bestämt inom tullväsendet. I kapitlet "Om tillkomsten af dessa tabeller och Axel Oxenstiernas reform af Svenska sjötullväsendet" (ibid., 829-835) finns uppgifter om organisationen av det svenska sjötullväsendet vid denna tidpunkt. Rikskansler Oxenstierna genomförde en reformation inom

den delen av förvaltningen på 1630-talet och tillsatte då som generaltullförvaltare Mårten Leijonsköld, en ung man som gått i handelsskola i Hamburg och därefter haft olika befattningar i de svenska provinserna på andra sidan Östersjön. Det är inte otänkbart att ordet *blyvåg* introducerades av den tyskspråkige generaltullförvaltaren; han tycks ha deltagit i det dagliga arbetet inom verket, bl. a. ingick i hans arbetsuppgifter att utarbeta - och efterhand förändra - sjö tulltaxorna. Såsom föreståndare för uppborðsverket torde han ha medverkat när viktiga ekonomiska dokument togs fram. De tabeller, där belägget för ordet *blyvåg* ingår, utgjorde vid denna tid verkets redovisning och tabellerna sågs i Oxenstierna "... fullkomligen motsvara de enda egentliga årsberättelser, hvilka af den nuvarande [d. v. s. år 1884] Generaldirektören för tullverket afgifvas ...". Benämningen på den artikel som avses i språkprovet kan också härröra från de hantverkare som framställt varan och inte från den tjänsteman som upprättat förteckningen. Ett annat alternativ kan givetvis vara att ordet haft större spridning än jag har antagit här. I den källa där ordet *blyvåg* använts för ett instrument som mäter vikt har ordet sannolikt inte samma introduktionsgrund som ordet i de övriga beläggen i denna utredning. Snarare är det en sammansättning som bildats i svenskan med morfem som fanns att tillgå i språket. Det rör sig här om ett engångsbelägg, ordet avser en annan typ av instrument än i de övriga källorna och ordet har sannolikt använts för att speciellt noga beskriva ett föremål.

Av vad som framkommit i denna utredning går det inte att dra några tillnärmelsevis säkra slutsatser om användningen av ordet *blyvåg* i svenskan och inte heller om varför ordet försvunnit ur språket. Utredningen bygger på de språkprov som finns att tillgå i Dahlgren, SAOB samt SAOB Arkiv och det är svårt att av dessa få en uppfattning om hur ordet *blyvåg* har använts i språket. I denna utredning har jag i stor utsträckning varit hänvisad till ordböckernas synonymer och ekvivalenter och även de övriga källorna har varit av den arten att kontexten kring ordet varit relativt sparsam. Kontexten kring ett ord bidrar ofta till förståelsen av sammanhang och betydelse. Det skulle vara intressant att ytterligare belysa utvecklingen av ordet *blyvåg* genom att använda flera källor, t. ex. fackböcker om hantverk från 1500-talet fram till 1800-talet och eventuellt ytterligare ordböcker. En sådan undersökning skulle emellertid gå utanför uppsatsens ram, varför jag här sammanfattar de antaganden som gjorts ovan och avstår från att inbördes gradera de tänkbara dödsorsakerna.

- Ordet *blyvåg*, i betydelsen 'mätton som visar om en yta är jämn horisontalt eller vertikalt', har huvudsakligen förekommit i ordböcker och lexikon. Det är ett översättningsord från tyskan. Det tycks inte ha fått något egentligt fäste i svenskan. Ordet *murlohd* finns belagt från 1541 och detta ord kan ha varit etablerat i betydelsen 'att mäta om en yta är jämn' när ordet *blyvåg* introducerades i svenska språket. Man kan också tänka sig att ordet användes lokalt i grupper där tyska talades, men att det inte fick större spridning och därför försvunnit ur språket. Dödsorsaken skulle för detta alternativ kunna vara "misslyckad försvenskning" motsvarande punkt II:1 (Mißlungene Verdeutschungen) i Osmans modell över tänkbara dödsorsaker (se Lange, 1998, 14).

- Ett instrument för mätning av ytor betecknades allmänt *blyvåg*, men ordet slutade användas i samband med att en modernare variant av mätinstrument introducerades, ett instrument liknande det moderna vattenpasset. SAOB använder inte ekvivalenten *vattenpass* för ordet *blyvåg* och eventuellt kan det tyda på att ordboken anser att det rör sig om två olika instrument. Dahlgren ger däremot ekvivalenten *vattenpass*. Dödsorsaken för ordet *blyvåg* skulle här kunna vara kulturhistoriska betingelser (punkt I i Osmans modell).

- Ett ordboksbelägg finns för att ordet *blyvåg* kan ha använts även för att beteckna ett instrument för mätning i terräng. Ordet *blyvåg* kan här ha fått en utvidgad funktion. Instrumentet har enligt källan även beteckningen *watn-wåg*. Det kan vara en äldre typ av instrument och dödsorsaken skulle då vara kulturhistoriska betingelser (ibid., punkt I) men detta är ett antagande som behöver underbyggas med ytterligare språkprov.

- Ett belägg finns för att ordet *blyvåg* har förekommit som beteckning på ett instrument som mäter vikt. Ordet tycks inte ha varit särskilt frekvent i denna betydelse och det är tänkbart att det är en tillfällig bildning av redan tidigare kända ord. De ingående morfemen *bly* och *våg* fanns redan i fornsvenskan. Ordet *blyvåg* förekommer här i en inventarieförteckning och där bör tydligt framgå vad som avses med det som förtecknas, en specifikation är nödvändig, och sannolikt användes blytyngder vid vägning med en *våg* av denna typ. Det kan också tänkas att ordet för ett sådant instrument användes mera frekvent men fick stå tillbaka för det kortare ordet *våg* som redan var etablerat. Dödsorsaker skulle här kunna anges som i hast tillkomna bildningar (punkt III:4 i Osmans modell, ibid.) eller möjligen ett fall av språkekonomi - längre ordformer går under (punkt III:1 hos Osman, ibid.).

Dödsorsak (se Osmans modell över tänkbara dödsorsaker, Lange, 1998, 14)

- II :1 Misslyckad försvenskning
- I Kulturhistoriska betingelser
- III:4 I hast tillkomna bildningar
- III:1 Längre ordformer går under

Litteratur

- Ahlberg, A. W. & Lundqvist, N. & Sörbom, G., 1998 (2:uppl): *Norstedts latinsk-svenska ord*. Smedjebacken.
- Collijn, I., 1932-1933: *Sveriges bibliografi intill år 1600*. Bd. 3. Uppsala.
- Collijn, I., 1942: *Sveriges bibliografi. 1600-talet*. Bd. 1:1. Uppsala.
- Comenius, J. A., 1641: *Vpläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alle Språks och Wettskapers Örtogårdh: Thet är En Geenstijgh, til at lära thet Latiniske, sampt hwart och itt Språk, tillijka medh alla Wettskapers och Konstners Fundamenter...* Stockholm.
- Corylander, J., 1884: *Berättelse om Lunds Domkyrka*. Lund.
- Dahlgren, F. A., 1914-16: *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.

NATIONALEKONOMI PÅ SVENSKA?
Preliminär disposition av en magisteruppsats

„Nationalökonomie ist, wenn die Leute sich wundern, warum sie kein Geld haben“.

Kurt Tuchholsky, 1931: Kurzer Abriß der Nationalökonomie

Hushållning med knappa resurser är nationalekonomins centrala studieobjekt. Den försöker att systematisera och beskriva ett samhälles ekonomiska förhållanden på olika marknader; att förutsäga utvecklingen i framtiden och att ge rekommendationer och upprätta handlingsplaner för att styra utvecklingen. Bakgrund för arbetet med nationalekonomi är olika ekonomiska system och värdeföreställningar som varierar i olika länder. Som följd varierar också teoribildningen och begreppsapparaten med olika nationella förhållanden.

I mitt föredrag försöker jag illustrera vilka anknytningspunkter och synvinklar som finns för att utföra en analys av fackspråkets viktigaste beståndsdelar – facktermerna. En tillbakablick skall skissera vilka steg i teoribildningen som har funnits och vilka element i fackspråket och terminologin som är representerade.

Utveckling av nationalekonomins begrepp

De första ekonomiska teorierna av Smith, Ricardo och Marx var modeller som framställdes verbalt. De visade ekonomins förlopp och funktion i tiden. Ur framställningen avleds handlingsförslag hur utvecklingen kunde styras.

I den s. k. klassiska teorin på 1770-talet utgick man ifrån att alla beslut av hushållen samordnas via prisbildningen och att „den osynliga handen“ leder till allmänt välstånd. Med den neoklassiska teorin på 1870-talet tillkommer antaganden om ett mål i hushållens beteende. Kalkylen om vinst- resp. nyttomaximeringen antas ligga i botten för det ekonomiska beteendet på marknaden. På 1930-talet, ekonomiskt präglad av Keynes banbrytande verk, integrerar man också arbetslöshet och konjunktursvagheter i modellerna. För att sammanfatta utvecklingen i en mening: Ju mångsidigare de fenomen man observerar i realiteten blir, desto mer komplex blir modellen.

Ur den allra första perioden i teoribildningen finns termer av latinsk härkomst i nationalekonomisk teori som *marknad*, *produkt*, *inflation*, *konjunktur*, *faktor*, *oligopol* och *monopol*. Det är troligt att dessa ord används här för första gången i sin fackspecifika betydelse. D. v. s. *marknad* används inte som fysisk handelsplats, ett centrum av en stad utan som komplex av köpare och säljare. Ord som ursprungligen fanns i allmänspråket, erhåller en fackspecifik betydelse vid sidan av den allmänspråkliga innebörden.

Efter andra världskriget slår den matematiska framställningen igenom. Man studerar komplicerade system och använder främst metoder ur geometrin, funktionsanalysen och mängdläran, analysinstrument som utvecklats inom andra vetenskaper. Fördelen är matematikens entydighet. Ändringar av en storlek beroende på hur den andra storleken ändras,

d. v. s. korrelation mellan två variabler låter sig bäst visualiseras med en funktion i ett diagram. Begrepp som är kvantificerbara definieras smidigast med hjälp av matematiken. Det finns hela ekonomiska skolor som skulle vara obegripliga utan geometrin. Och matematiska begrepp som *variabel*, *korrelation*, *maximum*, *minimum*, *degression* är etablerade i nationalekonomiskt fackspråk.

I teoribildningen efter Keynes används också begrepp som inte är kvantificerbara t. ex. förväntningar i matematiska sammanhang. Man antar att konsumtionen är beroende av förväntningar om räntans, prisets, och inkomstens utveckling i framtiden. En konsumtionsfunktion som tar hänsyn till sådana överväganden är en beteendefunktion och bygger på psykologiska antaganden. Den är resultat av humanistisk forskning. Sådana icke kvantificerbara variabler beaktas i modellerna oftast som exogent fastsatta parametrar.

Engelskan har blivit oundviklig för förståelsen av nationalekonomin. Betydande läroböcker har hittills inte blivit översatta. Universitetsundervisning och den aktuella forskningsdebatten är ofta på engelska. Internationella organisationer som den internationella valutafonden IMF, världsbanken och OECD slår fast ämnets terminologi på engelska. *Input*, *output*, *allocation* och *gap* är vanliga ord man möter i ekonomiska sammanhang. För vissa områden med hög specialisering kan man tala om en domänförlust.

Några hypoteser om det moderna nationalekonomiska fackspråket

Som bas för en undersökning sammanfattar jag kort de antaganden om det ekonomiska fackspråket som är dokumenterade i litteraturen. Jag vill ha dem som grund för en egen undersökning.

1. I det nationalekonomiska fackspråket finns element av matematikens, logikens och socialvetenskapens fackspråk
2. Det finns termer som förekommer i allmänspråket och har fått en speciell betydelse i fackspråket och termer som genomgått motsatta process d. v. s. som har avterminologiserades och kommit in i allmänspråket
3. Fackspråket är i hög grad formaliserat. Matematiken ger entydiga definitioner och bidrar till att komplexa modeller blir hanterbara
4. Konstspråk vs. naturligt språk? Förutom matematiken måste man kunna uttrycka mekanismen bakom formeln. Här behövs naturligt språk som helst skall underlätta förståelsen av modellen
5. Ju mer ett fenomen tillhör realiteten desto svårare blir det att definiera och desto mer komplex blir relationerna mellan begreppen
6. Engelskans inflytande på ekonomiskt fackspråk är enorm och kan leda till domänförlust i vissa områden med hög specialisering

Idéen för undersökningen

Utgående från hypoteserna skall jag bygga min undersökning av nationalekonomiskt fackspråk på texter om ett innehållsmässigt snävt begränsat område för att analysera ett speciellt begreppssystem. Ett annat alternativ är att analysera ett fåtal allmänna begrepp i dokument på olika nivåer av fackspråklighet.

Efter korpusvalet ska termer excerperas och analyseras i respektive kontext. Här skall jag titta på vilka begreppsrelationer som existerar och hur begreppen definieras. Analysens resultat presenteras i en liten ordlista. Ur teoretisk synvinkel är det intressant om analysens resultat skiljer sig från de drag som finns dokumenterade i terminologisk litteratur. Eventuellt finns en gräns för användbarheten av terminologiska metoder som kan förklaras med egenheterna hos nationalekonomins fackspråk?

En noggrann avgränsning av arbetet är en viktig förutsättning. Här är både kvalitativa och kvantitativa faktorer avgörande. Inom alltför specialiserade områden med hög nivå av fackspråklighet kan det vara svårt att upprätta en svensk textkorpus. Arbetsinsatsen för excerpering och analys är den andra begränsade faktorn. För arbetet med en ordlista av 50 termer räknar terminologer med ett halvt års projekttid eller 100-250 arbetstimmar för terminologer.

Jag hoppas att jag kan presentera resultat av och svar på dessa frågor vid nästa tillfälle.

För den preliminära dispositionen användes följande litteratur som källa:

- Arntz, R; Picht, H., 1989: *Einführung in die Terminologearbeit*. Hildesheim.
- Dickson, H.; Luukainen P. A.; Sandelin, B., 1992: *Termer i nationalekonomi. Innebörd och sammanhang*. Stockholm.
- Kivelä, P., 1994: "Geldmarktterminologie - Beispiele von Begriffssystemen im Deutschen, Englischen und Finnischen". I: *Applications and Implikations of current LSP research*. Brekke, M.; Andersson Ø.; Dahl, T. m. H. (utg.). Bergen. 519-524.
- Kosela, M., 1993: "Naturvetenskap på svenska - finns det? Problem vid korpusval för en fackspråksundersökning". I: *Svenskans beskrivning*. 209-217.
- Laurén, Ch., 1993: *Fackspråk. Form, innehåll, funktion*. Lund.
- Laurén, Ch.; Myking, J.; Picht, H., 1997: *Terminologi som vetenskapsgren*. Lund.
- Suonutti, H.: *Guide to terminology*. Helsinki 1997. (= Nordterm. 8)
- Terminologiläran och dess relation till andra områden*. Stockholm. 1992. (= Nordterm. 4)
- Toft, B.; Roth, E., 1994: *Mikroekonomisk glosar. - samt teoretiska betraktningar över terminologi og vidensrepräsentation*.
- Westerberg, Kj., 1992: "Avgränsning av fackområdet och inriktning på målgrupp". I: *Terminologiläran och dess relation till andra områden*. Stockholm. 67-70.

UTVECKLINGEN AV DET SEMANTISKA GENUSSYSTEMET I DE VÄSTJYSKA DIALEKTERNA

I de nordiska språken finns det olika genussystem: isländskan, färöiskan, de båda norska språknormerna, alla norska dialekter med undantag av dialekten i Bergen, flera svenska och danska dialekter har tre genus, även om inte alla språk har bevarat den fullständiga fornnordiska uppsättningen av de ursprungliga formella genuskännetecknen. De danska och svenska språknormerna och några svenska och danska dialekter och dialekten i Bergen har två grammatiska genus. I de östsvenska dialekterna i Gamla Karleby och Nedervetil i Österbotten saknas grammatiskt genus.

I de nordiska språken med grammatiskt genus hör denna kategori i regel till lexikonet, d. v. s. varken referentens semantik eller ordets form bestämmer genus (jfr. neutr. *bord* vs. utr. *stol*), även om i somliga fall genus kan bestämmas av semantik eller form. Samma situation är kännetecknande för alla germanska språk med genus. Det finns emellertid en dialektgrupp, i vilken genus är semantiskt betingat. De danska dialekterna i Västjylland har utvecklat ett särskilt genussystem (jfr. t. ex. Sandvad, 1931; Nielsen, 1959). Alla individua hör här till utrum, alla ämnesnamn till neutrum. Den semantiska skillnaden mellan massa och ett enstaka föremål är härmed markerad inte bara genom olika kvantifikatorer (som t. ex. *mycket*, *litet* och *många*, *få* i svenskan eller *meget*, *lidt* och *mange*, *få* i danskan) utan också genom grammatiskt genus. Det betyder att till neutra hör inte bara ämnesnamn, som hade neutrum i fornnordiskan och som fortfarande är neutra i danska (sådana som *blod*, *guld*, *kul*), utan också sådana ämnesnamn, som var maskulina eller feminina i fornnordiskan och som är utra i danskan (*mælk*, *jord*, *sand*, *is*) och maskulina eller feminina i språknormerna och dialekterna med tre genus (jfr. isl. *mjólk*, *jörð* - fem., *sandur*, *ís* - mask.). Å andra sidan har alla ursprungliga neutrala individua bytt sitt genus och blivit till utra (t. ex. (*en*) *barn*, *hus*, *golv*, *land*). I överensstämmelse med denna semantiska genusfördelning kan ett substantiv i individuell betydelse ha neutrum och i individuell betydelse utrum: t. ex. (*det*) *ben* vs. *en ben*, (*det*) *træ* vs. *en træ*, (*det*) *brød* - vs. *en brød* (Kristensen, 1933, 19; Brøndum-Nielsen, 1951, 127).

Genus i Västjylland uttrycks dock med betydligt färre kännetecken än i den danska språknormen. I den danska normen markeras genus genom artiklar och genom substantivets kongruens med adjektiv och pronomen (*et stort hus*, *huset*, *det store hus*, *mit hus*, *noget hus*, *det* vs. *en stor gård*, *gården*, *den store gård*, *min gård*, *nogen gården*). I de västjyska dialekterna yttrar sig genus bara genom pronominal kongruens (det heter *de*, *mit*, *nåt mjelk* vs. *den*, *min*, *noger hus*) och genom den bestämda artikeln vid adjektiv (*de gamel mjelk* vs. *den gamel hus*). Det finns ingen adjektivkongruens (bara två adjektiv - *god* och *annen* - kan ha olika genusformer: neutr. *gåt*, *anjt mjelk* vs. utr. *goe*, *anjen hus*; Sandvad, 1931, 51). Dessutom har den bestämda artikeln hos substantiv utan adjektiv bara en form - *æ*. Denna artikel står i västjylländskan framför substantiv till skillnad från alla andra nordiska språk. Det heter här *æ hus*, *æ gård*, *æ mjelk*, *æ kul* (dansk litter. *huset*, *gården*, *mælken*, *kullet*).

Neutrum är markerat inte bara semantiskt och formellt utan också genom sin låga frekvens. I tre små texter på västjyska (Danska dialekttexter, 1971, 29-31) har jag inte kunnat hitta en enda form, som markerar neutrum hos substantiv. Bara i ett enda fall vid det substantiverade adjektivet *det gamle* finns det en formant för neutrum. I texterna fanns vissa neutrala substantiv (t. ex. *tørv*, *lyng*), men deras genus får ingen formmärkning; i bestämd betydelse har de samma artikelform som utrala substantiv (*æ tørv*, *æ lyng*) och i obestämd betydelse ingen artikel (egentligen nollartikel), t. ex. *tørv*, *lyng*. Denna semantiskt betingade nollform hos individua är ett viktigt formellt kännetecken på dessa ord i språk med oppositionen: bestämd artikel - obestämd artikel - nollartikel.

Semantiska och formella förutsättningar för utvecklingen av den semantiska genusfördelningen

I alla indoeuropeiska språk med bevarat neutrum är detta genus kännetecknande för flera ord med individuell semantik. Samma förhållande karakteriserar de nordiska språken. I alla grammatikor kan man läsa att till neutra hör flera ämnesnamn (*guld*, *järn*, *vatten*) även om något konsekvent sammanhang mellan grammatiskt genus och ordets betydelse inte kan fastställas (Beito, 1986, 158; Hansen, 1967, 44). Semantiken [+massa] [+abstrakt] [-besjälad] hos neutrum ser man tydligt vid substantiveringen av adjektiv t. ex. sv. *det goda*, ty. *das Gute*, rys. *horoshee* (Стеблин-Каменский, 1957; Werner, 1975, 50). Både svenskan och danskan karakteriseras dessutom av den s. k. okongruenta predikatsfyllnaden (jfr. sv. *svavelsyra är giftigt*, *rosor är vackert*, *matematiken är tråkigt*). Sådana former som *giftigt*, *vackert*, *tråkigt* betecknar oavgränsat predikativ (Källström, 1993, 219-221) och korrelerar därmed med det semantiska draget "individua" [+massa]. Den individuella semantiken hos substantiv yttrar sig formellt däri, att individua i regel är *singularia tantum*. Detta semantiskt betingade drag är kännetecknande för många språk. I nordiska språk liksom i andra germanska språk yttrar sig den individuella semantiken i en rad andra grammatiska former. Till sådana former hör artiklar, kvantifikatorer och pronomina. I språk med två artiklar (bestämd/obestämd) markerar nollartikeln ofta den individuella betydelsen (da. *et lam* - *lammet* - *lam*). Samma funktion har kvantifikatorerna sv. *mycket*, da. *meget*/sv. *många*, da. *mange* och sv. *lite*, da. *lidt* /sv., da. *få*. Särskilt märkbart är skillnaden mellan individua och individua i sådana fall, då ordet kan beteckna både individua och individua (jfr. da. *meget lam* - *mange lam*, *lidt lam* - *få lam*). Formen *meget lam*, *lidt lam* motsvarar fullständigt den individuella formen *meget guld*. Till de formella förutsättningarna för det semantiska genussystemets utveckling i de nordiska språken hör sammanfallet av pluralformen hos flera neutra och nollformen hos individua (*år* - *guld*). Man kan se en tendens till utvecklingen av *-e-plural* till *0-plural* hos individuella substantiv (på så sätt har pluralformen *sten* i danskan trängt undan den ursprungliga formen *stene* < *stenaR*). Formerna med *meget*, *lidt* har partitiv betydelse (jfr. *meget*, *lidt* med utrala substantiv: *meget suppe*, *grød*, *lidt frisk luft*). Skillnaden mellan attributiv och partitiv semantik hos ämnesnamn kan också uttryckas i danskan genom olika genusformer hos pronomina (jfr. t. ex. da. *noget mad*, *sne*, *mælk*, *andet jord*, eller skillnaden mellan *den* och *det* i

satserna *Den mælk tør jeg ikke drikke, den smager ikke rigtig vs. jeg ikke nok drikke det mælk, der står.* eller *Har du drukket den mælk?* vs. *Har du drukket det siste mælk? Min tobak ligger på bordet - Hvem har taget mit tobak* (Diderichsen, 1957, 91-93; Hansen, 1967, 53f.). En sådan partitiv betydelse har neutrum bara hos dividua. Diderichsen skriver att den danska språknormen uppvisar en tendens till den jyska användningen av genus (Diderichsen, 1957, 95). De olika genusformerna uttrycker här samma semantiska skillnad som uttrycks hos dividua genom olika kasus i finska eller i ryska.

Vi ser att den semantiska skillnaden mellan dividua och individua kan yttra sig i olika former i nordiska språk, och om vi tänker oss att flera dividua är neutra, kan vi betrakta alla dessa former som förutsättningar för utvecklingen av det semantiska tvågenussystemet. I alla nordiska språk kan vi finna enstaka fall för övergången utrum > neutrum hos ämnesnamn (jfr. t. ex. fornisl. *dúrn* mask. - sv., da., nn., bm. *dun* neutr.). En fullständig lista på substantiv med övergången maskulinum, femininum > neutrum i norska dialekter anför Beito (Beito, 1954, 68-75; 93-96; 120-415). De flesta av dessa är ämnesnamn som är *singularia tantum* t. ex. *mjød, grut, jod, kopar, sennep, tobakk, tran, tyll, pepar* (Beito, 1954, 71f.). Men ett sådant genusbyte förekommer bara sporadiskt och omfattar inte hela ordförrådet. Det betyder att de semantiska och formella förutsättningarna för utvecklingen av ett semantiskt genussystem, som är anförda ovan, kanske är nödvändiga men absolut otillräckliga för bildandet av ett sådant system. Danska dialekter visar att ett semantiskt tvågenussystem utvecklas bara i dialektområdet med förlust av genuskongruensen mellan substantiv och adjektiv. En ytterligare förutsättning för utvecklingen av det semantiska tvågenussystemet är samma form hos den bestämda artikeln för både utrum och neutrum, som har formen *æ* i västjyskan. I den danska språknormen yttrar sig genus såväl i artiklar som i adjektivformer *bordet er stort - stolen er stor, resp. leret er brunt - granitten er brun.* I dialekterna med det semantiska tvågenussystemet (Västjylland) och i dialekterna, där ett sådant system är på väg (Sydjylland), har sådana satser samma artikel- och kongruensformer *æ ler, æ brun, æ granit, æ brun.*

Utvecklingens etapper

Utvecklingens etapper kan fastställas vid jämförelsen av data, som vi finner i danska dialekter, vilka ännu inte fullständigt har utvecklat det semantiska systemet. Ett sådant system börjar utvecklas i dialekter med tre genus. Det första steget i denna riktning är övergången av flera ämnesnamn från *singularia tantum* till *pluralia tantum*, jfr. t. ex. *sirep, homel, sænep* som alla är *pluralia tantum* i dialekten på Samsö och de utrala formerna *sirup(pen), sennep(en), humle(n)* i den danska språknormen (Hjort, 1958, 16; 21). På detta sätt förvandlas de till neutra, därför att nolländelsen i pluralis är kännetecknande bara för neutra (sg. *et år* - pl. *år*).

Denna övergång är karakteristisk för många danska dialekter, men först och främst för dialekterna på Jylland (Bennike; Kristensen, 1911, 158). Den formella förutsättningen för denna utveckling är sammanfallet av den bestämda formen hos singular och plural:

sko'wn betyder här både *skoen* och *skoene* (Jensen, 1956, 20). Dialekten på Samsö med tre genus, bekräftar en förmodan om sammanhanget mellan utvecklingen av individuella utrala substantiv till *pluralia tantum* och sammanfallet av den bestämda formen i singular och plural. Ett sådant formsammanfall finns här bara hos feminina (-en). Däremot maskulina, som har olika bestämda former i singular och plural: *stow'li (stolen) - stow'len (stolene)*, bevarar sin ursprungliga singularform: obest. *grød* - best. *grødi* (Hjorth, 1958).

I dialekterna med två genus, där femininum och maskulinum sammanfallit i en form, som ursprungligen var kännetecknande för femininum, är tendensen till övergången *singularia tantum* > *pluralia tantum* hos utrala dividua ännu starkare, jfr. t. ex. pl. *tantum grøj (grød), senep, å.sk (aske), fløj (fløde), ko'l (kål), kwol (kul), tier (tjere), tran* på Østjylland (Jensen, 1956, 19f.). Den formella förutsättningen för denna utveckling är först och främst sammanfallet av singular- och pluralformen hos neutra (*et år - år*) och sammanfallet av de bestämda singular- och pluralformerna hos utra (*sko'wn*). En vidare utveckling av somliga av dessa *pluralia tantum* till *singularia tantum* iaktar vi både i tregenussdialekter och i tvågenussdialekter, jfr. t. ex. dialekten på Lolland, där sådana ord som *bomuld, kløver, granit, tran* är neutra *singularia tantum* (Christensen, 1936, 42). I tvågenussdialekten i Houlbjerg tillhör *honnig, talg, hør, silke, mergel, dyppelse, kaffe, the* m. dyl. samma grupp (Jensen, 1956, 19). Man kan föreställa sig följande utveckling: först blev icke neutrala ämnesnamn som har ett semantiskt kännetecken [+massa] tolkade som ett grammatiskt flertal, d. v. s. de blev till *pluralia tantum* utan att förändra ordets form. På så sätt har de sammanfallit med pluralformerna hos de flesta neutra som har nolländelse i plural. En typologisk liknande utveckling antar man för protoindoeuropeiskan, där kollektiva feminina (d. v. s. individua) övergick till plural neutra (Schmidt, 1889, 21).

Senare har ämnesnamn i *pluralia tantum* i västjyskan utvecklats till grammatiskt ental och blivit till *singularia tantum* (d. v. s. utr. sg. *tantum* > neutr. pl. *tantum* > neutr. sg. *tantum*). Om vi betraktar denna utveckling inom den nominala gruppen ser den ut på följande sätt: *god grød, den gode grød* > *gode grød, de gode grød* (= *gode år, de gode år*) > *godt grød, det gode grød* (= *godt år, det gode år*). Dialekter visar att denna utveckling inte drabbade ämnesnamnen samtidigt. Därför uppträder somliga nya neutra i *pluralia tantum* och somliga i *singularia tantum* i samma dialekt. Även i de västjyska dialekterna med det etablerade semantiska genussystemet kan några av ämnesnamnen vara *pluralia tantum* (*grød, vælling, suppe* - Sandvad, 1931, 51). Utvecklingen: utrala *singularia tantum* > neutrala *pluralia tantum* > neutrala *singularia tantum* var dock inte den enda vägen till genusbytet.

Den andra vägen för övergången av de ursprungliga icke neutrala ämnesnamnen till neutra är generaliseringen av den partitiva användningen av *det*-formen med icke neutrala ämnesnamn (jfr. *det mælk - den mælk* ovan). *Det* i formerna som *det mælk* förlorar därmed sin partitivitet och förvandlas till ett rent demonstrativt pronomen. I den östjyska dialekten i Houlbjerg är det alltid ett demonstrativt pronomen vid ämnesnamnen även om dessa ämnesnamn tillhör utrum (jfr. t. ex. *det uld - men ulden, det havre - havren, det jord - jorden, det mælk - mælken*; Jensen, 1956, 18). I enstaka fall förekommer en sporadisk variation av typen *osten - ostet (det ost - osten > det ost - osten, ostet;*

Kristensen, 1933, 24-26) som visar oss utvecklingens riktning (jfr. formerna *de hon'e - hon'eret (honnig), de selki - selkit (silke)* jämsides med formerna som *de ul' - ul'en* ovan; Jensen 1956, 19). På Västfyn kan nästan alla individuella substantiv ha den neutrala bestämda artikeln (jfr. former som *rapset, uldet, ostet*; Jacobsen, 1933, 118). Utvecklingen är fullbordad här: *den ost* (demonstrativ), *det ost* (partitiv) - *osten* > *det ost - osten* > *det ost - osten, ostet* > *det ost - ostet*. I sådana dialekter finner vi ett mellanstadium mellan ett fullständigt semantiskt tvågenussystem (som i västjyskan) och ett genussystem som hör till lexikonet (som i den danska språknormen). Alla ämnesnamn är i dessa dialekter neutra, men det finns här ingen omvänd avhängighet, d. v. s. inte alla neutra är ämnesnamn, och sådana ord som *hus* och *barn* bevarar sitt ursprungliga genus. Detta tillstånd finner vi både i dialekter med postpositiv artikel (*ostet - huset*) t. ex. på Östjylland och i dialekter med prepositiv artikel (*æ ost - æ hus*), t. ex. på Sydjylland.

Vi ser att det första steget till utvecklingen av det semantiska genussystemet var övergången av de utrala ämnesnamnen till neutrum. Det andra och avgörande steget var övergången av individua till utrum (*et hus* > *en hus, et barn* > *en barn*). Denna övergång finns bara i västjyskan och dess formella förutsättning är frånvaro av adjektivkongruensen och närvaro av den bestämda prepositiva *æ*-artikeln (*æ hus - huset, æ gård - gården*). Utvecklingen av den framförställda artikeln betraktas vanligen som huvudorsaken för genusbyte hos sådana ord som *hus* och *barn* (Skautrup, 1952, 103; Nielsen, 1959, 45). Reduktionen av dessa två genuskännetecken är viktig bara för utvecklingens sista etapp, d. v. s. för övergången av de ursprungligt neutrala individua till utrum.

Utvecklingens orsaker

Ovan har vi betraktat de semantiska och formella förutsättningarna för utvecklingen av det semantiska genussystemet och utvecklingens etapper. Man skulle kunna försöka förklara grammatikaliseringen av den individuella semantiken genom existensen av särskilda lexikaliska och grammatiska medel i danskan, vilka uttrycker denna semantik (jfr. ovan). Dock även samma eller nästan samma medel finns i andra nordiska språk och i danska dialekter med det ursprungliga tregenussystemet. Frågan är, varför dessa semantiska och formella förutsättningar har lett till framväxten av det semantiska genussystemet bara på Västjylland och delvis på Sydjylland. Svaret på denna fråga kan hjälpa oss att upptäcka utvecklingens orsaker.

Redan i de första handskrifterna med västjyska drag finns det former, som inte bara vittnar om fakultativ genusväxling utan också om utvecklingen av det semantiska genussystemet, jfr. t. ex. en av handskrifterna av *Jyske lov* från 1300-talet: neutrum i stället för utrum hos *jord - ant iorth, the jorth* och utrum i stället för neutrum hos sådana ord som *en ting, annen syskin, en barn, then barn* (Skautrup, 1925, 30-31). Det är möjligt att skrivarens västjyska dialekt från 1300-talet återspeglar samma tillstånd, som vi finner i östjyskan i dag (jfr. växlingen *det mælk - mælken* ovan). Formerna av typen *de iorth* står här jämsides med sådana former som *iorthen*. Det betyder att impulsen till utvecklingen av det semantiska genussystemet kan sökas redan före 1300-talet. Som en sådan impuls kan betraktas anglo-danska kontakter under vikingatiden, särskilt på 900-/1000-talet.

På vikingatiden och under äldre medeltid betraktade skandinaverna fornengelskan som samma språk som nordiskan; jfr. *vér erum einnar tungu* - "vi har samma språk" - i den fornisländska första grammatiska avhandlingen från 1100-talet (Leoni, 1975, 80), eller *Ein var þá tunga á Englandi sem í Nóregi ok í Danmörku. En þá skiptush tungur í Englandi er Vilhjálmr bastardr vann England, gekk þadan af í Englandi valska, er hann var þadan ættaðr* - "Då hade man i England samma språk som i Norge och Danmark. Språken förändrades i England, då Vilhelm bastard erövrade England. Sedan dess började man tala franska i England, för han härstammade därifrån [d. v. s. från Frankrike]"; i Gunnlaugs saga (Gunnlaugssaga, 1938, 70). Det betyder att nordbona inte hade språkliga problem i England. Smirnitiskij skrev att den skandinavisk-engelska språkkontakten inte bör kallas för en språk - utan för en dialektkontakt. "Det potentiell-dialektala förhållandet" som varit kännetecknande för de fornengelska och de fornordiska dialekterna innan skandinaver erövrade England har förvandlats till ett faktiskt dialektalt förhållande efter den nordiska erövringen. En sådan dialektkontakt har lett till framväxten av ett mångsidigt men ändå ett enhetligt system (Смирнитский, 1956, 247-248). Det rådde en situation som man idag kallar semikommunikation (jfr. t. ex. Haugen, 1966, 280-297). Denna semikommunikation beskrevs av Jespersen i slutet av 1800-talet: fornordiskan och fornengelskan hade lika eller mycket nära ordrötter men inte alltid lika ändelser, vilket fört till reduktionen av kasussystemet (Jespersen, 1891, 97; jfr. också Poussa, 1982, 69) och även till reduktion av kongruens och därmed av genuskännetecken (jfr. nominativ mask. fornisl. *góðr sonr* - neutr. *gótt barn* - fem. *góð móðir* - fornengl. *gód/hwæt sunu - gód/hwæt barn - gód/hwatu móðor*). Kontakten mellan två nära besläktade språk med ett tregenussystem, som huvudsakligen hörde till lexikonet, och som delvis hade olika kongruens- och kasusändelser och ibland även olika genus hos etymologiskt besläktade substantiv har medfört upplösningen av kongruensen och upplösningen av ett genussystem, som till en stor del tillhörde lexikonet.

I medelengelskan försvinner det grammatiska genussystemet i Midland redan på 1200-talet, medan i dialekterna i Sydengland tar denna utveckling en längre tid (Hoffmann, 1909, 1). Under loppet av 300 år (950-1250) iaktar vi en gradvis förenkling av det ursprungliga genussystemet i engelskan, varvid kongruensen adjektiv (pronomen) - substantiv försvinner först (Jones, 1988). Vid sidan av tendensen till utvecklingen av det s. k. naturliga genussystemet med personliga pronomen som det enda genuskännetecken - *he, she, it* - (Classen, 1919, 99; Baron, 1971, 123) utvecklas i medelengelskan ett särskilt tvågenussystem, där genus bestäms av ordets utljud. Till maskulina övergår alla substantiv med konsonantiskt utljud medan alla substantiv som slutar på vokal blir feminina (Hoffmann, 1909, 57). Förenklingen av det ursprungliga fornengelska genussystemet i medelengelskan, vilket börjar med förlust av genuskongruensen mellan adjektiv och substantiv, visar en klar tendens till utvecklingen av ett formellt genussystem. Denna utveckling kan betraktas som en följd av den engelsk-nordiska kontakten under vikingatiden. Det faktum att det engelska genussystemets förenkling visade sig först i medelengelskan, medan de mest intensiva kontakterna låg före 1066, måste inte förvåna oss. Vi får inte glömma att vi här har att göra med skriftliga källor. Otaliga nordiska lånord

i engelskan, som vittnar om en livlig nordisk-engelsk kontakt under vikingatiden, d. v. s. före år 1066, registrerades inte heller i skrift förrän under medelengelsk tid (jfr. t. ex. Björkman, 1900; 1902).

Jag har inte lyckats hitta någon medelengelsk dialekt med samma semantiska genusfördelning som i västjyskan. Men somliga moderna engelska dialekter, där pronomen *it* förekommer som anaforiskt pronomen bara vid ämnesnamn (*milk, dust, water*; Wright, 1905, 266), kan vittna om att det semantiska tvågenussystemet kunde vara en av etapperna i genussystemets förenkling åtminstone i vissa engelska dialekter.

Den dansk-engelska språkkontakten som ägde rum i form av semikommunikation återspeglas inte bara i flera danska lånord i engelskan och i förenklingen av engelskans grammatiska system. Denna kontakt har även lett till förenklingen i språket hos de danskar som återvände till hemlandet (Worsaae, 1851; Schütte, 1939; Russ, 1980 (1982); Кузьменко, 1995). Västjylland var det område, varifrån danskarna seglade till England, och dit de återvände. Övergångsstadiet till en fullständig förlust av genus i medelengelskan var utvecklingen av ett formellt tvågenussystem. I de västjyska dialekterna har vi ett annat övergångsstadium: utvecklingen av ett semantiskt tvågenussystem. Trots att genus i regel hörde till lexikonet i båda språken, var kärnan i genusfältet semantiskt betingad (kön för femininum och maskulinum och *dividua* för neutrum). Dessutom hade båda språken samma lexikaliska medel för att uttrycka oppositionen massa - enstaka föremål (jfr. engl. *much - many, little - few*; da. *meget - mange, lidt - få*). Just denna likhet har i västjyskan lett till utvecklingen av ett semantiskt genussystem. Vi ser att språkkontakter kan bidra antingen till utvecklingen av ett formellt genussystem (som i medelengelskan) eller till utvecklingen av ett semantiskt genussystem (som i västjyskan).

Hur kontakterna mellan danskan och engelskan kunde ske på vikingatiden visar kontakterna mellan lågtyska, nordfrisiska och syddanska dialekter under senare tid (Kusmenko, 1996; Кузьменко, 1995; 1998). I alla dialekter i lågtyskt-nordfrisiskt-syddanskt kontaktområde finner vi en klar tendens till eliminering av genuskongruensen och till framväxten av ett semantiskt genussystem. I nordliga lågtyska dialekter har alla ämnesnamn neutrum (det första utvecklingsstadiet) och flera av ursprungligt neutrala *individua* kan ha den fakultativa utrala varianten, jfr. t. ex. både *det hu:s* och *de hu:s* i den lågtyska dialekten i Husum. I denna dialekt finner vi också olika semantik hos genus i sådana fall som *de kra:m* (butik) - *individua* vs. *dad kra:m* (skräp) - *dividua* (Bock, 1933, 69). Samma utveckling är kännetecknande för nordfrisiska dialekter, där ord med betydelser *mjöl, sand, tvål* m. m. har bytt sitt genus till neutrum (Löfstedt, 1968, 9-12). Spår av denna utveckling fanns i slutet av 1800-talet även i den schleswigska varianten av högtyskan (jfr. former *das Milch, das Sand, das Zucker*; Andersen, 1899, 144). Det lågtyska-nordfrisiska-syddanska kontaktområdet visar att ännu en semantisk grupp bildat en genusgrupp: namn på ungdjur är neutra i nordfrisiska (Löfstedt, 1968, 9-13), nordlågtyiska (Bock, 1933) och syddanska dialekter, jfr. sydjyll. *et kal, et vælb, et kylling, et gæsling* - da. litt. *en kalv, en hvalp, en kylling, en gæsling* (Jeppesen, 1938, 105; Langfeldt, 1939, 65). I samma kontaktområde utvecklar neutrum en pejorativ semantik, jfr. t. ex. nordfris. *dat e:rm kät* "den arma katten", *dat stakels hün* "stakars hund" (Löfstedt, 1968, 16).

Detta visar att kontakterna mellan språk med grammatiskt lexikongenus som har ett semantiskt kärnfält bildar gynnsamma betingelser för utformandet av semantiska genussystem. Särskilt gynnsamma var dessa betingelser vid kontakten mellan olika besläktade germanska språk.

Utvecklingen av *dividua* till en speciell genusgrupp förekommer inte så sällan i en kontaktsituation. I fornalbanskan, ett av de centrala språken i det balkanska "Sprachbund", grammatikaliserades den *dividua* semantiken, och *dividua* blev till en särskild genusgrupp, som senare bildade kärnan för neutrum (Досникая, 1976, 5-104).

Den västjysk-engelska kontaktzonen under vikingatiden och den sydjyska kontaktzonen under senare tid bildar två utgångsområden för genussystemets förenkling. Vi ser att ett genussystem försvinner först och främst hos språk i kontakt (jfr. t. ex. engelskan, afrikaans och somliga finnlandsvenska dialekter). Utvecklingen av ett i princip lexikoniskt tvågenussystem från det ursprungliga tregenussystemet i den svenska och danska språkkontakten kan också betraktas som en följd av språkkontakten. I detta fall var impulsen till denna förändring den nordisk-lågtyska kontakten under Hansetiden (Кузьменко, 1998, 28-32). Men inte alltid leder denna utveckling till bildandet av ett semantiskt genussystem, jfr. t. ex. utvecklingen i dialekterna i Nedervetil och Gamla Karleby i Finland, som inte har något genus. I dessa dialekter finns inga spår av ett semantiskt genussystem. Utvecklingen av ett sådant system i engelskt-danskt och i danskt-lågtyskt-nordfrisiskt kontaktområde kan man förklara därigenom att tack vare kontakterna blir kongruensen starkt reducerad å ena sidan och å andra sidan hade alla dessa germanska språk samma eller liknande formella och semantiska förutsättningar för utvecklingen av ett semantiskt tvågenussystem (olika kvantifikatorer för *dividua* och *individua*, nollformen för neutrum plural, ett tvåartikelsystem).

I stora drag kan utvecklingen av genussystemet i väst- och delvis i sydjyska dialekter beskrivas på följande sätt: Språkkontakt i form av semikommunikation har lett till förenkling av det ursprungliga tregenussystemet i alla germanska språk som var i kontakt. Upplösningen av genuskongruensen leder till upplösningen av det ursprungliga i stort sett lexikoniska genussystemet. Men genus försvinner inte som grammatisk kongruenskategori. Samma eller liknande formella kännetecken hos den semantiska gruppen "ämnesnamn" i alla dessa språk har förhindrat fullständig förlust av genus och har bidragit till utvecklingen av ett semantiskt tvågenussystem med två kongruensgenus (*dividua* - *individua*). Utvecklingens etapper, som fastställs med hjälp av dialektdata, vilka visar olika stadier av denna utveckling, kan vara följande: 1. Övergång av alla ämnesnamn till neutrum (antingen genom stadiet *pluralia tantum neutr.* eller genom generaliseringen av det partitiva demonstrativa pronomet *det*), 2. Övergång av alla *individua* till utrum.

Utvecklingen av genussystemet i de germanska språken som varit i kontakt visar att kontakterna mellan språk med grammatiskt genus, vilka jämsides med ett i stort sätt lexikoniskt genussystem kan ha formell och (eller) semantisk genusfördelning, leder till upplösningen av det lexikoniska genussystemet och till generaliseringen av antingen en formell som i medelengelskan eller en semantisk genusfördelning som i alla västjyska, somliga nordfrisiska och nordlågtyiska samt kanske i några medelengelska dialekter.

Litteratur:

- Andersen, N., 1899: "Det danske Sprogs Indflydelse på Højtysk i Nordschleswig." I: *Dania*. Bd. 6. 129-194.
- Baron, N. S., 1971: "A reanalysis of english grammatical gender". I: *Lingua*. Bd. 27. 113-140.
- Beito, O., 1954: *Genusskifte i nynorsk*. Oslo. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-akademi i Oslo. II. Kl. Bd. 2.
- Beito, O., 1986: *Nynorsk grammatik*. Oslo.
- Bennike, V., Kristensen, M., 1911: *Kort over de danske folkemål*. Text. København.
- Björkman, E., 1900, 1902: "Scandinavian loan words in Middle English". I: *Studien zur englischen Philologie*. Bd. 5. 1-191; Bd. 8. 194-360.
- Bock, K. N., 1933: *Niederdeutsch auf dänischem Substrat*. Kopenhagen; Marburg.
- Brøndum-Nielsen, J., 1951: *Dialekter og dialektforskning*. København.
- Christensen, B., 1936: *Lollandsk grammatik*. København.
- Classen, E., 1919: "On the origin of natural gender in Middle English". I: *The Modern Language Review*. Bd. 14. 97-102.
- Danske dialekttexter, 1971: *Jyske tekster*. III. København. (UFP, ser. E, N. 3)
- Десницкая, А. В., 1976: "Категория собираемости и категория массы в истории грамматического строя албанского языка". I: *Грамматический строй балканских языков. Исследования семантики грамматических форм*. Десницкая, А. В. (utg.), Ленинград. 5-104.
- Diderichsen, P., 1957: *Elementær dansk grammatik*. København.
- Gunlaugs saga ormstungu*. I: *Íslensk fornrit*. Nordal. S.; Jónsson, G. (utg.). Reykjavík. 1938. Bd. III. 49-107.
- Hansen, Å., 1967: *Moderne dansk*. Bd. 1-3. København.
- Haugen, E., 1966: "Semicommunication: the Language Gap in Scandinavia". I: *Sociological inquiry*. Bd. 36. 280-297.
- Hoffmann, P., 1909: *Das grammatische Genus in "Lagamons brut"*. Halle.
- Hjorth, P. L., 1958: *Nordsamsisk bøjningslære*. København.
- Jacobsen, P., 1933: *Mundarten i Flemløse sogn. Vestfyensk*. Utg. af P. Andersen. København.
- Jensen, E., 1956: *Houlbjergmålets bøjningslære*. København.
- Jeppesen, P., 1938: *En sønderjysk dialekts udvikling i de sidste generationer (Løgumkloster-dialekten)*. København.
- Jespersen, O., 1891: *Studier over engelske kasus*. København.
- Jones, Ch., 1988: *Grammatical Gender in English 950 to 1250*. London; New York o. a.
- Jørgensen, H., 1950: *Alsisk formlære*. København.
- Kristensen, M., 1933: *Folkemål og sproghistorie*. København.
- Kusmenko, J., 1996: "Sprachkontakte und Sprachveränderungen in der süddänisch-nordfriesisch-niederdeutschen Kontaktzone". I: *XII. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavistik*, 16.-23. September 1995 in Greifswald. Baumgartner, W. och H. Fix. Wien. 65-83.

- Кузьменко, Ю. К., 1995: "Этнические контакты в Ютландии языковые изменения в датских диалектах". I: *Этнолингвистические исследования. Этнические контакты и языковые изменения*. Бородина, М. А.; Кузьменко, Ю. К. (utg.). Санкт Петербург. 28-60.
- Кузьменко, Ю. К., 1998: "Языковые контакты и морфологические изменения. Судьба категории рода в скандинавских языках и диалектах". I: *Этнолингвистические исследования. Взаимодействие языков и диалектов*. Кузьменко, Ю. К. (utg.). Санкт Петербург. 5-44.
- Källström, R., 1993: *Kongruens i svenskan*. Göteborg.
- Langfeldt, 1939: *Die Mundart des Sundewitts*. Neumünster.
- Leoni, A., 1975: *Il primo trattato grammaticale islandese*. Bologna.
- Löfstedt, E., 1968: *Beitrag zu einer nordfriesischen Grammatik*. Uppsala.
- Nielsen, N.-Å., 1959: *De jyske dialekter*. København.
- Poussa, P., 1982: "The evolution of early Standard English: the creolisation hypothesis". I: *Studia anglica posnaniensia*. N. 14. Poznan.
- Russ, Ch. V. J: "Die Vereinfachung der Nominalflexion im Englischen und Jütisch-Dänischen. Ein Fall der gegenseitigen Beeinflussung". I: *Orbis*. 1980 (1982). T. 29. N. 1-2. 120-125.
- Sandvad, H., 1931: *Stauningmålet*. Århus.
- Schmidt, J., 1889: *Die Pluralbildung der indogermanischen Neutra*. Weimar.
- Schütte, G., 1939: "Relation between English and Jutlandic". I: *Acta Philologica Scandinavica*. 13. Årg. N. 3. 369-372.
- Skautrup, P., 1925: "Sproget i håndskriftet AM. 286 fol. til jyske lov i dets forhold til nulevende jyske folkemål". I: *Arkiv för nordisk filologi*. Bd. 41. 1-57.
- Skautrup, P., 1952: "Sammenhænge i dialektal udvikling". I: *Runer og rids. Festskrift til Lis Jacobsen*. København. 95-103.
- Смирницкий, А. И., 1956: *Лексикология английского языка*. Москва.
- Сгеблин-Каменский, М. И., 1957: *Грамматика норвежского языка*. Москва-Ленинград.
- Werner, O., 1975: "Zum Genus im Deutschen". I: *Deutsche Sprache*. Bd. 1. 35-58.
- Worsaae, J. J. A., 1851: *Minder om de danske og nordmændene i England, Skotland og Irland*. Kjöbenhavn.
- Wright, J., 1905: *The English Dialect Grammar*. Oxford; London o. a.

Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes

ISSN 0946-1841

Bisher sind in dieser Reihe erschienen:

- Heft 0: *Jahresbericht 1993*. 50 S. (1994)
- Heft 1: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1995. Jahresbericht 1994*. 58 S. (1995)
- Heft 2: Claudia Beindorf, Izabela Dahl, Stephan Michael Schröder: *Kulturwissenschaft und Landeskunde. Kommentierte Auswahlbibliographien*. 81 S. (1995)
- Heft 3: Stephan Michael Schröder: *Das skandinavistische Internet*. 39 S. (1995)
- Heft 4: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1995/96. Biographien und Bibliographien der Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter*. 66 S. (1995)
- Heft 5: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1996. Jahresbericht 1995*. 62 S. (1996)
- Heft 6: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1996/97*. 52 S. (1996)
- Heft 7: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Nordisk språkhistoria*. 100 S. (1996)
- Heft 8: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1997. Jahresbericht 1996*. 72 S. (1997)
- Heft 9: Andreas Vollmer/Soffia Gunnarsdóttir (Hrsg.): *die lyrische grammatik. experimentelle poesie deutsch-isländisch/isländisch-deutsch*. V+91 S. (1997)
- Heft 10: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1997/1998*. 48 S. (1997)
- Heft 11: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1998. Jahresbericht 1997*. 83 S. (1998)
- Heft 12: Erdmuthe Gelbrich: *Arbeit mit Literatur und Bibliographien*. 38 S. (1998)
- Heft 13: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1998/99*. 54 S. (1998)
- Heft 14: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Historisk lexikologi. Orddöd*. 84 S. (1998)
- Heft 15: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1999. Jahresbericht 1998*. 77 S. (1999)
- Heft 16: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1999/2000*. 53 S. (1999)
- Heft 17: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Nordiska språk - synkront och diakront*. 114 S. (1999)

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 17, ISSN 0946-1841
Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät II,
Nordeuropa-Institut, Unter den Linden 6, D-10099 Berlin
(Besuchsadresse: Schützenstraße 21)
Tel. +49-[0]30-20196625—Fax+49-[0]30-20196626
e-mail: nordeuropa@german.hu-berlin.de
<http://www2.rz.hu-berlin.de/inside/skan/>